

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

БОЙЧУК Ірина Михайлівна

**Категорійний аналіз мислєдїяльностї соціального
працівника/Categorical analysis of think activity of social worker**
спеціальність 232 – Соціальне забезпечення
магістерська програма – Соціальне забезпечення
Магістерська робота

Виконала студентка
групи СЗм-21
Бойчук І.М.

Науковий керівник:
к.пс.н., доцент О.Я. Шаюк

Магістерську роботу допущено
до захисту:

« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

РЕЗЮМЕ

Робота містить 117 сторінок, 109 – основного тексту, 11 рисунків, список використаних джерел із 80 найменувань.

Мета дослідження: обґрунтування категорійного аналізу як важливої інтелектуальної складової мислєдїяльності соціального працівника. **Об'єктом дослідження** є мислєдїяльність соціального працівника, а його **предметом** – категорійний аналіз як інтелектуальний складник-засіб його професійної мислєдїяльності.

Наукова новизна. Розвиток аналітичного мислення соціального працівника вимагає формування в нього відповідного понятійного апарату, самої здатності до компетентного мислення. У зв'язку з цим впорядковано і взаємопов'язано не тільки вищеназвані категорійні поняття («дїяльність» і «мислення»), а ще й такі рівні організації соціуму: природне середовище – соціокультурне довкілля – економіка – соціальна політика – мораль – право і законність – реальна соціальна робота – мислєдїяльність. **Основні методи дослідження** організовані як комплекс різноманітних емпіричних і теоретичних методів, які відповідають меті та поставленим завданням, а саме категорійного аналізу та рефлексивного синтезу наукової літератури, змістового узагальнення, критеріального порівняння, системно-функціонального моделювання.

Теоретична значущість роботи полягає у тому, що обґрунтовано модель розгортання категоріогенезу у поєднанні системогенезу, ідеогенезу, теоріогенезу під час вивчення формалізованих та ідеалізованих об'єктів пізнання. **Практична значущість роботи** стосується того, що її результати можуть бути використані у діяльності працівників соціальної служби, педагогів, психологів, філософів та управлінців тощо.

Ключові слова: *категоріогенез, ідеогенез, теоріогенез, системогенез, соціальний працівник, категорії, поняття.*

RESUME

The **work** contains 117 pages, 109 – main text, 11 figures, list of used sources of 80 titles.

The purpose of the research: the substantiation of categorical analysis as an important intellectual component of the mental activity of a social worker. The **object** of research is the mental activity of a social worker, and his **subject** – categorical analysis as an intellectual component – a means of his professional learning activity.

Scientific novelty. The development of the analytical thinking of a social worker requires the formation of an appropriate conceptual apparatus in him, the very ability to competent thinking. In this regard, not only the above categorical notions («activity» and «thinking») are ordered and interconnected, but also the following levels of organization of society: the natural environment – socio-cultural environment – economy – social policy – morality – law and legality – real social work – mental activity. The main methods of research are organized as a complex of various empirical and theoretical methods that meet the goals and objectives, namely categorical analysis and reflexive synthesis of scientific literature, content generalization, criterion comparison, system-functional modeling.

The theoretical significance of the work is that the model of deployment of categorygenesis in a combination of systemogenesis, ideogenesis, teoriogenesis during the study of formalized and idealized objects of cognition is substantiated. Practical significance of work concerns that its results can be used in the activities of social workers, teachers, psychologists, philosophers and managers, etc.

Key words: *categorygenesis, ideogenesis, teoriogenesis, systemogenesis, social worker, categories, concepts.*

АНОТАЦІЯ

Бойчук Ірина Михайлівна. Категорійний аналіз у миследіяльності соціального працівника. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 232 «Соціальне забезпечення». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2017.

У магістерській роботі обґрунтовано проблематику категорієгенезу у повсякденній миследіяльності працівників соціономічних професій, проаналізовано категорії культури та здійснено їх категорійно-діалектичне взаємопроникнення у діяльності працівників соціальної сфери, емпірично підтверджено взаємоспричинення професійної миследіяльності та рівнів професійного методологування, а також описано використання категорій як інструментів миследіяльності.

SUMMARY

Boychuk Iryna Myhaylivna. Category analysis in the activity of a social worker. – Manuscript.

Study on obtaining an educational qualification level of a master's degree in specialty 232 “Social security”. – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2017.

In the master's thesis the problems of categorization in the everyday activity of the workers of socio-occupational professions were analyzed, categories of culture were analyzed and their categorical and dialectic interpenetration was carried out in the activities of social workers, empirically confirmed the interconnection of professional activity and levels of professional methodology, as well as describes the use of categories as instruments of mental activity.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЄГЕНЕЗУ У СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

1.1. Проблема категорієгенезу у професійній миследіяльності

1.2. Поняття та категорії як інструменти та засоби теоретизування

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2.

КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРИ У МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

2.1. Соціальне і соціологічне та їх категорійно-діалектичне взаємозумовлення

2.2. Категорійне осмислення соціального як засобу миследіяльності соціального працівника

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО НАПОВНЕННЯ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

3.1. Взаємоспричинення професійної миследіяльності та рівнів професійного методологування

3.2. Використання категорій як інструментів професійної миследіяльності працівників соціальної служби

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1.	
ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЄГЕНЕЗУ У	
СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ.....	18
1.1. Проблема категорієгенезу у професійній миследіяльності.....	18
1.2. Поняття та категорії як інструменти та засоби теоретизування.....	30
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2.	
КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРИ У МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО	
ПРАЦІВНИКА.....	39
2.1. Соціальне і соціологічне та їх категорійно-діалектичне	
взаємозумовлення.....	39
2.2. Категорійне осмислення соціального як засобу миследіяльності	
соціального працівника.....	48
Висновки до розділу 2.....	68
РОЗДІЛ 3.	
ЕМПІРИЧНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО	
НАПОВНЕННЯ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО	
ПРАЦІВНИКА.....	70
3.1. Взаємспричинення професійної миследіяльності та рівнів	
професійного методологування.....	70
3.2. Використання категорій як інструментів професійної миследіяльності	
працівників соціальної служби.....	83
Висновки до розділу 3.....	106
ВИСНОВКИ.....	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	110

ВСТУП

Актуальність теми. В глобальних умовах динамічного розпаду єдиного соціального, економічного і геополітичного простору та нагальної потреби поступового оновлення суспільного життя українців у напрямку до Європейського союзу постала проблема реконструкції старої і створення нової системи захисту населення, пошуків нових підходів до здійснення соціально-психологічної роботи в межах країни. Очевидною особливістю останньої як професії є її універсальний характер, оскільки її змістовий та інструментальний аспекти зосереджують складові та матеріал суміжних наукових дисциплін соціогуманітарної сфери (менеджменту, педагогіки, соціології, психології, культурології, методології тощо). Водночас соціальна робота сьогодні становить важливий сегмент реалізації соціальної політики держави, що забезпечує життєвий та ефективний розвиток суспільного виробництва в Україні. Вищезазначене й зумовило появу та утвердження в лоні професійної культури нової професії – «соціальний працівник».

Соціальний працівник – це щонайперше фахівець-гуманіст-посередник між суспільством, соціальною групою, сім'єю та конкретною особою, котрий має відповідну професійну підготовку для надання соціально-психологічної допомоги у розв'язанні клієнтом різноманітних життєвих проблем, а відтак працює на межі особистого і громадського, тобто там, де в людини чи групи виникають ускладнення, проблеми, конфлікти.

Концепція мислєдїяльностї створена у 1990 роках Г.П. Щєдровицьким у форматї системомислєдїяльностї методологїї і його фїлософськї школи [72], [75]. Нинї, в рамках українських реалїй, починаючи із 2005 р., вона розвивається науковою школою проф. А.В. Фурмана [51]. Перший запропонував схему мислєдїяльностї (див. [73],

[76]), другий – її модульно-розвивальну організацію. як схему оргпростору професійного методологування [60], [64], [66–69].

Спираючись на зазначені методологічні концепції виходимо з того, що висококомпетентний соціальний працівник, свідомо центруючи свої увагу, інтелектуальні та вольові зусилля на проблемних ситуаціях і життєвих проблемах клієнтів, завжди поєднує у повсякденній роботі власні мисленнєві ресурси, інтелектуальний потенціал і конкретну практичну (комунікативну, інформаційну, психологічну тощо) діяльність. Звідси очевидно, чому детальне вивчення змісту, форм та особливостей ситуаційно актуалізованої миследіяльності соціального працівника є вкрай актуальним, зважаючи на визначальну роль цього інтегрального освітнього чинника у встановленні фахівця гуманітарного профілю.

Мета дослідження: обґрунтування категорійного аналізу як важливої інтелектуальної складової миследіяльності соціального працівника.

Завдання дослідження:

- 1) висвітлити сутність категорієгенезу у соціогуманітаристиці;
- 2) проаналізувати соціальне, соціологічне і суспільне як категорії культури у професійній діяльності соцпрацівника;
- 3) здобути емпіричне підтвердження категорійного наповнення миследіяльності працівника гуманітарної сфери.

Об'єктом дослідження є миследіяльність соціального працівника, а його **предметом** – категорійний аналіз як інтелектуальний складник-засіб його професійної миследіяльності.

Головна концептуальна ідея. Розвиток аналітичного мислення соціального працівника вимагає формування в нього відповідного понятійного апарату, самої здатності до компетентного мислення. На жаль, сучасна гуманітарна наука ще не навела ладу в системі

понятійного апарату. Понятійно-категорійний апарат теорії і практики соціальної роботи охоплює базові поняття і засадничі концепти, які не можна подавати чи використовувати у вигляді їх випадкового чи довільного переліку. Тому потрібні об'єктивні підстави для їх систематизації. З цієї причини вкрай актуальною є спроба впорядкувати і взаємопов'язати не тільки вищеназвані категорійні поняття («діяльність» і «мислення»). Вживаючи принцип розподілу на «визначальне» і «визначуване» нами рефлексуються ще й такі рівні організації соціуму: *природне середовище – соціокультурне довкілля – економіка – соціальна політика – мораль – право і законність – реальна соціальна робота – мислєдіяльність.*

Гіпотези дослідження: на мислєдіяльність соціального працівника великий вплив має світ соцігуманітарної науки, тобто сфера ідеальних змістовлень його свідомості, котрі є могутнім засобом аналізу реальності; завдяки творчості і практиці об'єктивна реальність та упредметнена діяльність соціального працівника трансформуються в ідеальні образи і плани вчинкових дій, а ті, своєю чергою, зазнають зворотного перетворення на упредметнену соціальну взаємодію і самі форми ділового практикування.

Теоретична основа дослідження. Особиста причетність до професійного здійснення науково-дослідної роботи неминуче загострює проблему рефлексивності та суперечливої взаємодії принаймні двох світів – практики соціального життя, конкретної мислєдіяльності фахівців, тобто реального світу їх щоденного діяння і мислення, мисленневої дійсності, тобто ідеального світу їхньої професійної свідомості. Тому компетентний соціальний працівник не лише організує певні комунікативні зв'язки між цими світами реального і дійсного, буденно поєднує мислєдіяльність і чисте мислення, а ще й збагачує і

творить світ ідеальних сутностей й у такий спосіб розвиває сферу соціогуманітарного практикування з її могутніми засобами аналізу неявних, невидимих і навіть неможливих чинників, закономірностей та умов наскрізь утаємниченої людської особистості, котра потребує допомоги.

Водночас створена А.В. Фурманом в останні десятиліття концепція професійного методологування (див. [51]) вносить більшу ясність у співвідношенні основоположних концептів і категорій сучасної соціогуманітарної науки і дає змогу визначити засадничі складові мислєдїяльності на будь-який предмет, у тому числі й фахово здійснюваної соціальної роботи.

Методологічну основу дослідження становлять напрацювання системомислєдїяльнісної методології (Г.П. Щєдровицький і його філософська школа) та вітакультурної методології (концепція професійного методологування А.В. Фурмана і його наукова школа).

Основні методи дослідження організовані як комплекс різноманітних емпіричних і теоретичних методів, які відповідають меті та поставленим завданням, а саме категорійного аналізу та рефлексивного синтезу наукової літератури, змістового узагальнення, критеріального порівняння, системно-функціонального моделювання.

Теоретична значущість роботи полягає у тому, що обґрунтовано модель розгортання категоріогенезу у поєднанні системогенезу, ідеогенезу, теорєогенезу під час вивчення формалізованих та ідеалізованих об'єктів пізнання.

Практична значущість роботи стосується того, що її результати можуть бути використані у діяльності працівників соціальної служби, педагогів, психологів, філософів та управлінців тощо.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у Тернопільському національному економічному університеті на юридичному факультеті, а також в навчально-дослідному інституті методології та освітології у процесі доповідей на методологічних семінарах.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ОБГРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЄГЕНЕЗУ У СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

1.1. Проблема категорієгенезу у професійній мислєдїяльностї

У магістерському дослідженні теоретико-методологічним підґрунтям цієї проблематики є стаття «Категорієгенез» А.В. Фурмана. У нїй аргументується поняття «категорієгенезу» як напрямку професійного методологування, а також узмістовлено обґрунтовується та дійсність специфічного розвиткового процесу, що ним описується. Зокрема, розглядаються як науково усталені інваріанти вживання цього категоріального поняття, що пояснюють виникнення природних і соціальних явищ (біогенез, онтогенез, філогенез, антропогенез, історієгенез), так і нові, що фіксують вивчення формалізованих, ідеалізованих та ідеальних об'єктів – системогенез, ідеогенез, теорєогенез, категорієгенез. Водночас останній, результативно утверджуючись як історично зумовлена категоріальна модель світопобудови, розмежовується на мікрокатегорієгенез (походження окремих категорій як світоглядних універсалій) і макрокатегорієгенез (виникнення, постання й збагачення сучасної картини-моделі світу в історії людства). Крім того, розведені обсяг і зміст понять «генезис» і «розвиток», «психогенетика» і «психологія розвитку», «категорієгенез» і «категоризація». У взаємодоповненні із новоствореними мислєсхемами і моделями запропонований матеріал не лише ставить проблему категорійного генезу як суто методологічну, а й пропонує найімовірніші напрямки її поетапного розв'язання.

Генезис (від грецьк. genesis – походження, виникнення, становлення) природних і соціальних явищ – традиційно актуальна для філософії, а

пізніше і для науки, проблема, починаючи від античності і завершуючи сьогоденням. У перекладах на українську сучасними дослідниками здебільшого синонімічно вживаються терміни «генезис» і «генеза». В будь-якому разі мовиться про таку розвитковість, котра процесно характеризує виникнення-утворення певного об'єкта вивчення й результативно пов'язана з його окремим актуальним станом зрілості, повноти чи досконалості. При цьому пояснення генезису природних і соціальних об'єктів як складних самоорганізаційних та саморегуляційних систем отримало різнобічне висвітлення в еволюційних теоріях дисциплінарного, міждисциплінарного, загальнонаукового і філософського упредметнень (скажімо, прикладами тут можуть бути відомі вітчизняні теорії розвитку психіки (гри, спілкування, діяльності та ін.) у філогенезі й онтогенезі, соціальна генетика П. Сорокіна, концепція системогенезу П. Анохіна).

Вочевидь методологічне обґрунтування логіко-змістового формату коректного застосування терміна «генез» сутнісно полягає у рефлексії тенденції до все більш широкого його вжитку, який спочатку розповсюджується на природні об'єкти, далі на людину й пізніше на соціальні метасистеми (рис. 1.1). Іншими словами, якщо спочатку досліджуються умови і закономірності, етапи і стадії, чинники і механізми ембріонального розвитку вищих організмів (біогенез) та власне індивідного розвитку високоорганізованих істот (онтогенез), то згодом детальному вивченню підлягають різноманітні зміни у процесі розвитку різних видів органічного світу (філогенез) і походження та розвиток людини на Землі, котрі розглядаються в біологічному, психологічному і соціокультурному планах теоретичного аналізу (антропогенез). Особливої вагомості у ХХ столітті набули дослідження з проблем соціогенезу. Так, і на сьогодні, на наш погляд, не вичерпані евристичні пояснювальні можливості соціальної генетики Питирима Сорокіна як одного з розділів

теоретичної соціології, що, поруч із соціальною аналітикою та соціальною механікою, з'ясовує доступними науковими засобами реальну еволюцію суспільного життя від його первинних, примітивних форм, до високоорганізованих, культурно та національно зорієнтованих, демократичних і соціально досконалих. Загалом у цьому контексті правомірно розробляти й більш широкий науковий напрямок – історіогенез людства, у т. ч. націй та етносів.

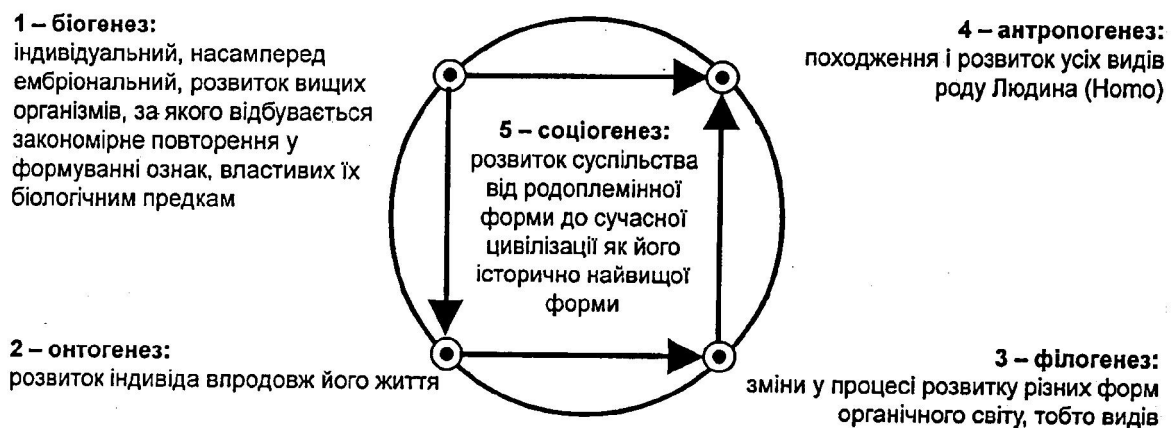

Рис. 1.1. Науково усталені інваріанти вживання категоріального поняття «генез» у вивченні природних і соціальних явищ

Водночас, критично оцінюючи наукові напрацювання з піднятої проблематики і сповідуючи закони професійного методологування [51], для нас важливо вказати на кілька моментів методологічного характеру, що уможливають прокладання логіко-змістового містка між теоретичною традицією та обстоюваною нами новацією.

По-перше, вищенаведені словосполучення стосуються виключно природних та суспільних об'єктів вивчення (явищ) і традиційно не розповсюджуються на ідеальні чи ідеалізовані об'єкти, що обмежує конструктивне поле вживання поняття «генез» порівняно з близьким за

змістом – «розвиток». І цьому є пояснення: змістовно поняття «генез» фіксує переважно процеси першої фази будь-якого розвиткового циклу – походження, виникнення, становлення, а не згасання, розпаду, зникнення. Отож повна змістово-значеннєва інтерференція цих понять не виправдана, зважаючи на діалектику категорій «загальне – особливе – одиничне», у якій роль загального відіграє розвиток, особливого – генезис, одиничного – виникнення (зародження). Тому, наприклад, цілком слушно методологічному розрізненню підлягають процеси генезису і розвитку мислення (О.М. Ткаченко [47]), генезису проблемності як універсального внутрішнього джерела мислення і свідомості й поетапного розвитку проблемної свідомості особистості (А.В. Фурман [54]).

По-друге, формальне ототожнення генезису із розвитком на понятійному рівні аналізу очевидно спричинене поширеними визначеннями першого через другий (див. рис. 1.1), що цілком правомірно, оскільки будь-яке видове поняття тлумачиться через родове, більш загальне, а не навпаки. Проте, знову ж, це аж ніяк не вказує як на рівнозначність обсягу і змісту цих категоріальних понять, так і на наявність процесної інтерференції явищ, котрі ними описуються. Більше того, методологічна функція цих понять відмінна, якщо взяти до уваги їх словосполучний потенціал. Це наочно підтверджує розведення двох наукових дисциплін – психології розвитку і психогенетики. Перша має на меті «розглянути тенденції, закономірності і процеси розвитку людини упродовж життя, використовуючи досвід кількох галузей знання..., головну увагу зосереджує на людських відносинах, оскільки вони допомагають зрозуміти, хто ми такі і як ми ставимося до світу» [21, с. 16]. Друга як розділ психології, використовуючи дані генетики і генеалогічного методу, вивчає «взаємодію спадковості і середовища у формуванні міжіндивідуальної варіативності психологічних властивостей людини

(когнітивних і рухомих функцій, темпераменту)» [19, с. 285]. Отож психогенетика є засадничим або базовим розділом психології розвитку як інтегральної дисципліни онтологічного спрямування, що охоплює й інші розділи.

По-третє, своєрідний методологічний прорив у дослідженні генези складних багаторівневих саморозвивальних систем здійснений свого часу П.К. Анохіним [3], котрий у контексті запропонованої ним теорії функціональних систем обґрунтував концепцію системогенезу (рис. 1.2.). Серед закономірних тенденцій останнього встановлені такі: а) мінімальне забезпечення становлення зародженої системи, б) гетерохронна закладка її компонентів, в) їх консолідація у напрямку отримання корисного для системи результату, г) відносність принципу історизму в поясненні перемикання функціональної системи з однієї програми на іншу. Але найважливіше те, що згаданий учений одним із перших зайняв рефлексивну позицію у дослідженні надскладних, тепер уже скерованих людською думкою, систем, що зумовило його переорієнтацію від вивчення психосоціальних об'єктів до мисленнєво змодельованих, ідеалізованих.

По-четверте, ще один важливий крок у напрямку переходу від пояснення генезису природних та соціальних об'єктів вивчення до висвітлення генезу ідеальних здійснюють на рубежі ХХ-ХХІ століть А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, теоретично і фактологічно аргументуючи введення в науковий обіг поняття «ідеогенез» [32, с. 72-74]. Під ним вони розуміють «зародження і розвиток тих ідей у конкретного дослідника, котрі приводять до результатів, що заносять його ім'я за вироком історії до списку увінчаного пам'яттю науки персоналій». Причому він «здатний вистраждати власні нові розв'язки, не інакше, як освоївши уроки, винесені бувалими шукачами наукових істин». А переходячи від одного уроку до іншого, «може змінюватися не лише зміст

мислення, але і його стиль, його категоріальні орієнтації»». Водночас істотно те, що поняття про ідеогенез адекватне принципу триаспектності спрограмованої науково-дослідницької діяльності вченого: предметно-логічний охоплює реконструйовану динаміку становлення теоретичних ідей у вирішенні конкретних проблем, котрими захоплена особистість; соціально-науковий передбачає її долучення до того чи іншого наукового товариства і зреалізування своїх талантів у певній науковій школі, де вирощуються й розвиваються ідеї, гіпотези, концепції; нарешті особистісно-психологічний аспект виявляє себе у пристрастності, жертвовності і непередбачуваності творчої долі науковця-професіонала за реальних соціокультурних умов повсякдення [див. 79, с 12-14,24-40 і далі].

По-п'яте, із вищевикладеного логічно припустити, що генезис притаманний будь-якій більш-менш цілісній теорії (від грецьк. *theoria* – спостереження, розглядування, дослідження, умовивід) як вищій формі організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності і сутнісні зв'язки певного фрагмента упредметненої дійсності. Для фіксації цього явища в методології науки нами вводиться поняття «теоригенез». Його серцевинний зміст полягає в тому, щоб обґрунтувати наступність у зародженні та створенні повно розгорнутих теорій, які являють собою все більш досконалу систему певних законів і принципів, самодостатній категоріально-понятійний апарат її описання. «В ідеалі правильно побудована теорія є відкритою як у сторону дослідження фактів, так і в сторону метатеоретичних пошукувань, у яких вона узгоджується з іншими теоріями, що мають відношення до даної предметно-проблемної галузі» [1, с. 1035]. Причому теоретичний генезис стратегічно завжди спрямований у напрямку більш досконалої організації вихідних концептів задля гармонізації цілісності конструктів як «штучних (гносеологічних) утворень зі своїми службово-пізнавальними функціями, що відіграють роль

мисленневих інструментів-засобів для здійснення переходу від емпіричного знання до концептуального й навпаки» [51, с. 79]. Тому нова теорія природно повніше і ґрунтовніше пояснює відомі факти, підводячи їх під систему зв'язків-законів, що утверджуються як основа цих фактів. Звідси закономірно зростає евристичний потенціал кожної наступної теорії, тобто її здатність передбачати донині невідомі факти, розширюючи у такий спосіб сферу пізнаного й досягнутого людським розумом. Ось чому правомірно стверджується, що «з методологічного погляду будь-яка теорія повинна прагнути до максимально вичерпного й адекватного описання, цілісності і виводимості своїх положень одне з одного, внутрішньої несуперечливості» [1, с. 1036]. Крім того, очевидно, що теореогенез охоплює своїм розвитковим поступом-річищем інші значущі для науки, соціуму і культури форми та організованості людського досвіду – ідеальні і «дійсні» об'єкти, наукові картини світу і дослідницькі програми, парадигми та епістеми, моделі-конфігуратори і методологічні план-карти, мислєсхеми й категорійні матриці, специфічні дискурси і своєрідні комунікації (організаційно-діяльнісні ігри, методологічні сесії тощо).

Все це вказує на потребу окремого детального розгляду теоріогенезу не лише як конструктивної ідеї, а й як унікальної практики професійного методологування.

Якщо на зорі людської цивілізації мала місце своєрідна редукція світоглядних універсалій до їх логіко-понятійного аспекту чи до класичного типу наукової раціональності, то в подальшому, починаючи із загальноновизнаних здобутків західної цивілізації, «ця однобічність долалася шляхом долучення до філософського аналізу розуміння і переживання світу як фундаментальних характеристик категоріальних структур (Ніцше, К'єркегор, Гайдеггер)» [42, с. 67]. Зокрема, закономірні зміни понятійно-категоріальних систем можна легко зафіксувати в історії розвитку науки як

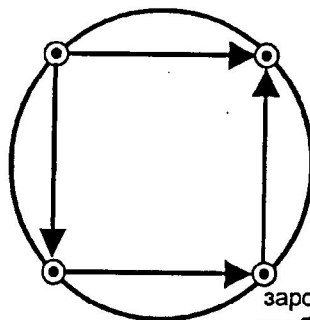
специфічної сфери духовного виробництва, зокрема в історії виникнення і розвитку окремих наукових дисциплін, у т.ч. дидактики, соціології, психології, культурології, освітології. Іншими словами, у процесі історичного розвитку суспільства уточнювався не лише смисл категорій культури, а й створювалися матричні профілі, логіко-змістові модули та проблемно-модульні організованості («дерева» понять, категоріальні мережі, мисле-схеми, інтелектуальні карти тощо).

1 – системогенез:

зародження, виникнення і поступальний розвиток у напрямку цілісності і довершеності природних, біологічних, соціальних і психодуховних систем

2 – ідеогенез:

зародження і розвиток у науковця чи мислителя культурно значущих та винятково оригінальних ідей, освоєння і збагачення яких визначає контури майбутнього у різних сферах суспільного виробництва (наука, освіта, виробництво та ін.)

4 – категоріогенез:

виникнення і розвиток світоглядних універсалій як категорій культури, що "акумулюють історично накопичений соціальний досвід й у системі яких людина... оцінює, осмислює і переживає світ, зводить у цілісність усі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду" [6, с. 65–66], а відтак домагається утвердження категоріальної моделі світу

3 – теореогенез:

зародження і спрямований розвиток низки все більш евристичних і повно розгорнутих теорій, що в наступності забезпечують передбачення більшої сукупності донині невідомих фактів, постійно розширюють горизонт пізнаного, адекватно описуючи упереджену дійсність і прогнозуючи її розвиток

Рис. 1.2. Нові інваріанти вживання категоріального поняття «генез» у вивченні формалізованих, ідеалізованих та ідеальних об'єктів.

У зазначеному змістовому контексті доречно розрізнити мікрокатегоріогенез і макрокатегоріогенез. Перший стосується виникнення і розвитку окремих світоглядних універсалій як категорій культури, котрі не з'являються одночасно, а здебільшого утверджуються упродовж тривалого соціокультурного практикування кращих представників

людства. Зокрема, узагальнено історію повноцінного розвитку будь-якої категорії схематично можна описати так (рис. 1.3.):

1) спочатку когнітивно сенситивний діяч потрапляє у ситуацію, що потребує повного визначення-називання, для чого він придумує або винаходить нове слово, котре згодом широко використовується іншими для іменування конкретного об'єкта, явища чи речі;

2) далі, з розвитком філософії, мистецтва, науки, техніки, воно стає терміном у системі інших словосполучень і термінологічних ланцюжків чи гірлянд;

3) після цього, він, постійно використовуючись у більш-менш широкому форматі практичної мислєдіяльності, набуває чітко визначених обсягу, змісту, значення й відносно однакового особистісного осмислення, тобто «мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу» [2а, с 1149].

4) згодом, входячи у формі засновку, концепта або конструкта певної наукової концепції чи теорії (теорій), воно набуває ознак й усвідомлюється дослідниками як теоретичне поняття, тобто набуває такої форми, що являє собою символічне відображення виокремлених у результаті аналітичної роботи істотних властивостей, загальних для певного класу предметів і пов'язаних спільною історією їх розвитку» [19, с 354];

5) лише після цього, за певних комунікативних підстав і синхронних аргументацій, розгортається процес категоризації – спрямованого виділення його як найширшого, власне, категоріального, поняття, яке відображає сутнісні властивості предметів і явищ реальності-дійсності та поєднується у системі з іншими поняттями;

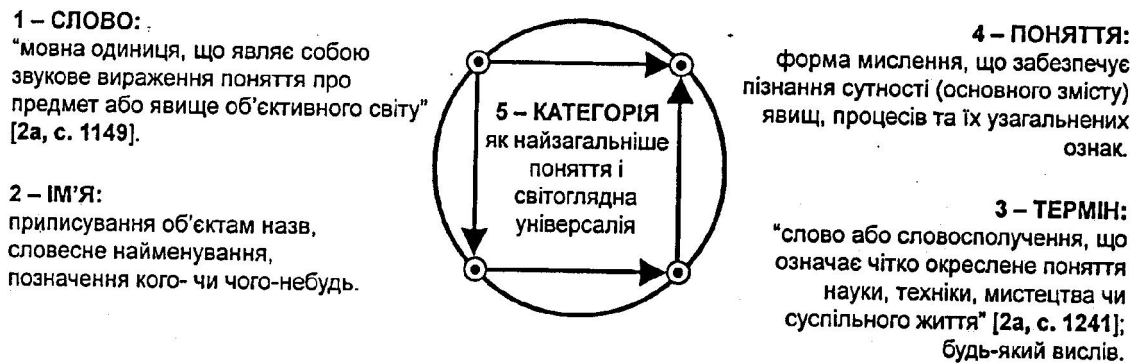

Рис. 1.3. Слово, ім'я, термін, поняття як основні етапи мікрокатегорійного генезу.

б) насамкінець категоріальне поняття, акумулюючи у своєму обсяжному значеннєвому форматі загальнолюдський досвід й відображаючи ментальні програми соціального життя, постає межевою засадою тієї чи іншої історично визначеної культури або, інакше кажучи, світоглядною універсалією, яка фіксує окремий фрагмент абстрактно-всезагального змісту, який заповнює глибинні пласти людської свідомості, а тому властивий різним типам культури [див. 42; 53].

Окреслену етапність мікрокатегоріогенезу наочно фіксує мислесхема (рис. 1.3), побудована за вдосконаленою версією принципу кватерності (схема «3+1=1»), що потребує окремого детального дослідження.

Макрокатегоріогенез сутнісно пов'язаний із зародженням, виникненням і збагаченням категоріальної моделі світу в історії розвитку людства від його первісних (незрілих) форм життєактивності до сучасних – надскладних і суперечливих, демократично, ліберально чи тоталітарно унормованих, полікультурно чи суто цивілізаційно зорієнтованих. Сьогодні зазначена модель наскрізно пронизує всі сфери культури і духовного життя суспільства і структурно організована, на думку В.С. Стьопіна, як два великих і пов'язаних між собою блоки універсали

культури [див. дет. 42, с 66]. До першого належать категорії, що фіксують найзагальніші, атрибутивні характеристики об'єктів, долучення до людської діяльності, а тому характеризують базові структури свідомості і вирізняються межовою універсальністю, адже будь-які природні чи соціальні об'єкти, у тому числі й знакові об'єкти мислення, можуть стати предметом усвідомленого діяння (передусім мовиться про категорії «простір», «час», «рух», «річ», «відношення», «кількість», «якість», «міра», «зміст», «причинність», «випадковість» та ін.). Другий блок утворюють ті особливі типи категорій, що формуються і функціонують в історії розвитку культури як багатоваріантні визначення людини у ролі суб'єкта діяльності і спілкування, особистості, індивідуальності та універсума різноаспектного соціального життя, визначаючи повноту її задіяння до системи актуалізованих суспільних відношень-ставлень і до різних комунікативних мереж та зв'язків («людина», «суспільство», «свідомість», «добро», «зло», «краса», «віра», «надія», «любов», «совість», «справедливість», «свобода», «творення» і т. п.). Причому між цими блочними зорганізованостями універсальї культури завжди існує кореляція за пластами суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин людського життєзреалізування. Тому вони виникають, розвиваються і набувають функціональної довершеності як цілісна метасистема або категоріальна модель-картина світу, що підтверджує методологічна модель основного результату макрокатегоріогенезу (рис. 1.4).

Окремо зауважимо, що категорійний генезис не зводиться до категоризації як важливої мисленневої процедури обґрунтування категорій, котра висвітлена нами у контексті принципу «чотирьох К» [51, с 75-86] і має свій локально-специфічний генезис (рис. 1.5).

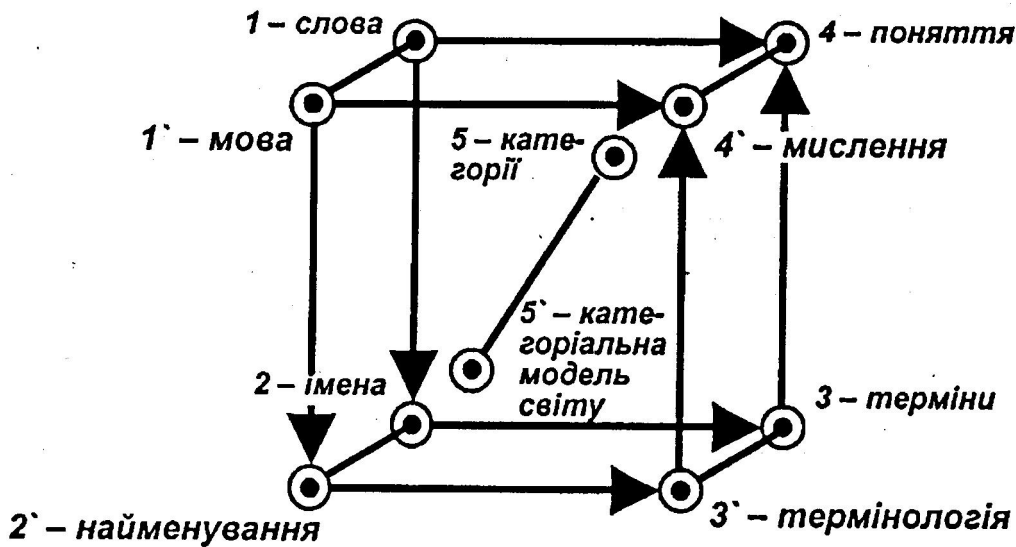
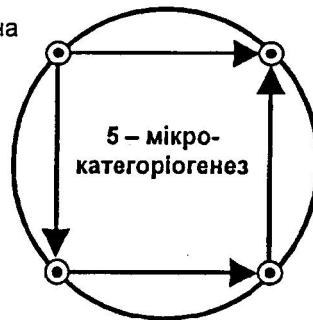

Рис. 1.4. Взаємодоповнення генетичних форм категоріальної моделі світу як результат макрокатегоріогенезу.

1 – категоризація
як розгортання двох пізнавальних процесів – сприйняття (його предметна визначеність) і мислення (процедура підведення під поняття)

2 – категоризація
як мисленнєва операція, спрямована на формування категорій як понять, що межово узагальнюють результати пізнавальної діяльності людини

4 – категоризація
як миследіяльне обґрунтування найбільш загальних понять у їх межовому абстрагуванні від предметів та їх ознак, котре конституює світогляд, забезпечуючи розуміння світу і місця людини в ньому

3 – категоризація
як мисленнєва процедура, спрямована на формування категорій як найзагальніших понять, а також створення їх цілісної системи для певної культури

Рис. 1.5. Мікрогенез категоризації як змістова основа категоріогенезу.

Перший значно ширший від другої за просторово-часовим форматом перебігу мислення і свідомості, адже пролягає від вживання у їх здійсненні простих і слабо структурованих форм до більш складних і багатовузлових, а тому відображає магістральний шлях утворення понять у філософії, науці, розумовому практикуванні загалом. У такому

співвідношенні процедури категоризації не просто долучені до того чи іншого річища категорійного генезису, а становлять його діяльно-динамічну змістову основу, визначаючи в кожному психокультурному випадку вузлові траєкторії руху-поступу людської думки в удосконаленні цілісної картини світобудови.

Розглянуті аспекти доречності введення поняття «категоріогенез» і похідні від них аргументації та узагальнення головно ставлять проблему такого генезису як власне методологічну, котра може бути вирішена засобами професійного методологування [51]. Звідси цілком закономірне продовження цього дослідження.

1.2. Поняття та категорії як інструменти та засоби теоретизування

Особиста причетність до професійного здійснення науково-дослідної роботи неминує загострює проблему рефлексії сутності та суперечливої взаємодії принаймні двох світів – практики життя, конкретної мислєдіяльності, тобто реального світу нашого щоденного діяння, і мислення, мисленневої дійсності, тобто ідеального світу. Тому справжній науковець не лише організує певні комунікативні зв'язки між цими світами реального і дійсного, буденно поєднує мислєдіяльність і чисте мислення, а ще й збагачує і творить світ ідеальних сутностей й у такий спосіб розвиває всесвіт науки з його могутніми засобами аналізу неявих, невидимих і навіть неможливих законів наскрізь утаємниченої безодні-реальності. При цьому «одна і та ж реальність відображається у різних мисленневих схемах, – пише Г.П. Щєдровицький, – залежно від того, якою мовою ми користуємося і які системи знань і понять ми застосовуємо» [34, с 53]. Тільки продукуючи і накладаючи у певному порядку на реальність ці

схеми є можливість: а) отримувати набір проєкцій реального світу, де кожна така проєкція «виноситься» в дійсність чистого мислення; б) суміщати світ ідеального із світом реального, а відтак мислити, тобто утверджувати ідеальну дійсність мислення; в) повніше сприймати і глибше розуміти досліджувану реальність; г) ніколи не змішувати реалій життя і наукові ідеалізації (теорії, концепції, закони, моделі тощо), оскільки останні не виявляють буденності реальних об'єктів й загалом не мають до них відношення.

Отже, є два світи і відповідні їм форми життя – реальне та ідеальне. Перша форма обіймає реалії нашої земної діяльності (у т. ч. і мислєдіяльності), роботи, взаємостосунків, поведінкового повсякдення, друга – утверджує дійсність чистого мислення, ідеальних сутностей і мислєсхем.

Кожна форма організується як певна практика: або як безпосередня, діяльна, досвідна, або як суто мислєнєва, опосередкована ідеальними конструктами, ареальна. Оскільки практика життя завжди незвідано складніша і багатша будь-якої теорії, то роботі вченого завжди загрожує можливість «скотитися у провалля хибних залежностей і надуманих фактів», «заблукати у лісі неістотного», натомість щоб зуміти подумки вивільнитися від тотальної полісистемності світу, що протистоїть людині речами, процесами, подіями. Г.П. Щєдровицький, зокрема, неодноразово підкрєслював, що підйом із реальності практичної мислєдіяльності у сферу чистого мислення неймовірно важкий і складний, полягає у відкиданні всього того, що не може бути виражено в однорідних математичних чи аналогічних структурних залежностях, а тому завжди потребує великої сміливості, мислєнєвої проникливості і критичної рефлексії. Причому остання має бути чітко оформлена з допомогою категорій, понять, знань,

уявлень та опосередкована словами, мислесхемами, пізнавальними образами, значеннями, смислами.

Воднораз високопрофесійна наука, не зважаючи на численні труднощі і велику імовірність помилкових теоретичних узагальнень, все ж має своє виправдання: воно шукає універсальні закони, а-відтак долає ситуативність буденності, вирізняючи з-поміж хаосу природної безоб'єктності однакове, інваріантне, незмінне. Тоді будь-який практик – робітник, педагог, управлінець та ін. – через свій досвід, рефлексію то задіяння науковців може піднятися на рівень мисленнєвого творення, здійснити теоретичну роботу на багатьох схемах, сумістити їх між собою, вибрати оптимальні модульні сегменти і спуститися теоретично збагаченим у практику, добре розуміючи при цьому, що він не може безпосередньо проектувати свою миследіяльність у конкретні ситуації практики-життя. За цих умов йому, як і науковцеві під час процесного перебігу свого чистого мислення, щонайперше потрібна методологія як найбільш універсальний «спосіб критичного ставлення до існуючої людської культури» (Г.П. Щедровицький) і як найдосконаліша система миследіяльнісного та культуротворчого зреалізування людиною свого потенціалу у світі і самій собі (А.В. Фурман). Загалом відкриття нових методологем і впровадження нових методів завжди пов'язане з ускладненням управлінських систем, що дає змогу робити те, чого донині не можна було досягти – здійснювати контроль і керівництво будь-якого процесу за великою кількістю параметрів. Потім це стає взірцем і в конкурентній боротьбі швидко розповсюджується, тому що робота старими методами та орієнтаціями на визнані парадигми програють й унеможливають ефективне вирішення конкретних професійних завдань.

Ідея створення вітакультурної методології виникла з наших наукових напрацювань у царині альтернативної існуючим парадигми –

вітакультурної [50; 53]. Вона є логічним продовженням 12-річного розвитку модульно-розвивального руху на теренах соціогуманітарної думки України, котрий має свою доктрину, парадигму та адекватні їм теорії, концепції, теоретичні моделі і мислесхем, а також масштабну практику фундаментального соціально-психологічного експерименту у сфері інноваційного збагачення вітакультурного простору інноваційної освіти. Її суто наукове обґрунтування базується на кількох вихідних аргументаціях.

По-перше, у філософській теорії особистості В.Ф. Сержантова обґрунтовуються основні вітальні функції людини як концептуальний «місток», синтезу біологічного та особистісного опису індивіда [41]. Виділяючи чотири аспекти будь-якої фізіологічної функції, автор пише, що «і життєдіяльність індивіда в кожний даний період, і його перспективний розвиток становлять єдиний процес життя, котрий аж ніяк не визначений повністю філогенезом, а спричинений саморозвивальною внутрішньою програмою, в яку генетична програма задіюється лише як вихідний матеріал... У результаті траєкторія життя кожної людини є програмувальною за її перебігом, а відтак саморозвитковою. Але це самопрограмування здійснюється під впливом зовнішнього середовища, суспільства» [41, с. 153]. При цьому «для всіх вітальних функцій істотно те, що й у своєму об'єктивному статусі, і у своєму внутрішньому плані як певні психічні прояви вони суть фундаментальні потреби індивіда і в цьому розумінні є генеральними його характеристиками, тобто рисами його як особистості і як організму» [41, с. 156].

По-друге, категорія життя є граничною для сучасної психології, оскільки, на думку П.А. М'ясоїда, віддзеркалює пошуки розв'язку основної проблеми цієї науки, охоплюючи своїм змістом досвід індивідуального життя як практики і водночас моністичний спосіб її

вирішення. Вона, характеризуючись міждисциплінарністю, «знімає класичне протиставлення внутрішнього і зовнішнього у межах некласичного стилю теоретизації у психології ...», знаходить свою конкретно-психологічну проєкцію, яку охоплюють поняття життєвої ситуації, життя-діяльності, життя як практики. Зрештою, вона корелює з категорією психолога, що фіксує факт задіяння суб'єкта у процес психологічного пізнання». «... тоді психолог у самому собі знаходить світ, у якому йому випало жити, практикуючи» [29, с 44]. Отож саме категорія життя як мисленнєве відображення некласичного стилю теоретизації дає ключ до розв'язання найскладніших суспільних проблем. Це, зокрема, наочно підтверджують концепції фундаторів двох філософсько-психологічних шкіл – «світу, що в особі людини пізнає себе сам» С.Л. Рубінштейна і «Єдності Людини і Світу» В.А. Роменця.

По-третє, в онтопсихології А. Менегетті сформульована система концептів та узагальнень щодо плинності життя як універсальної форми Буття. «Життя здійснює само себе, максимально розкриваючи потенціал переможних індивідів: у фіналі гри перемагає не індивід, а життя, і з цим пов'язано значення соціуму» [26, с. 16]. Причому мистецтво жити належить тільки мудрецам, тобто лише тим поодиноким персоналіям, котрі «вищою мірою по-господарськи, галантно вміють обслуговувати життя як акт власного духу (курсив наш – А. Ф.), організують своє життя як безперервне творення, повно не довіряючи досвіду. Італійський мислитель закликає кожну особу стати діяльним учасником історії, визначаючи ефективність своєї причетності до Буття «здатністю відрегулювати економію відношень всередині власного особистого мікрокосму» [26, с 155]. Загалом він пропонує відмовитися від психотерапевтичної практики лікування хворих задля відкриття шляху освоєння первинної енергії життя – розуму. Саме останній є

основоположним джерелом усіх видів енергії. Тому треба навчитися керувати цією могутньою силою, всіляко сприяти діяльності розуму, навчити суспільні інститути «сіяти розумне», замість того щоб відтворювати мораль, традиції, правила, стилі, звичаї. Та й саме життя – «результат безперервної геніальності, котра може дозволити собі розкіш створювати усіх людей несхожими одну на одну і по своєму турбуватися про кожного ... І як би не прагнули закони зрівняти усіх, кожна людина є дитя власного самотворення і батько того, що з нею відбувається. Тому треба постійно переглядати свою життєву позицію, не звинувачуючи при цьому інших» [26, с. 19, 28].

По-четверте, категорія життя полідіалектично співвідноситься з категорією культури як загальне й особливе, внутрішнє і зовнішнє, зміст і форма, сукупність та аспекти тощо. Цілком слушно культура сьогодні визначається як система історично розвиткових надбіологічних програм людської життєактивності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинання), котрі забезпечують відтворення, зміну і формотворення соціального життя в усіх його основних проявах [див. 42; 53]. Вона – особливий аспект людського життєреалізування і водночас чинник тотального впливу на всі соціальні феномени. Тому у системі її універсалій (категорій), – пише В.С. Стьопін, – «відображені найзагальніші уявлення про засадничі компоненти і сторони життєдіяльності людства, про місце людини у світі, про соціальні відношення, духовне життя і цінності людського світу, про природу та організацію її об'єктів та ін.» [42, с. 66]. Звідси походить фундаментальний статус універсалій культури, котрі відіграють роль своєрідних глибинних програм соціального життя, а їх смисли утворюють у своїх зв'язках категоріальну модель світу.

Оскільки «перебудова суспільства завжди пов'язана з революцією в думках» (В.С. Стьопін) і «людству можна допомогти не зовнішніми, а

внутрішніми революціями» (А. Менегетті), то ми логічно розпочали теоретико-методологічне обґрунтування вітакультурної методології із створення самобутнього категоріального поля, яке б метасистемно відображало межові засади сучасних визначень життя, творення, культури, суспільства [14; 50; 53; 55 та ін.]. На сьогодні стрижнева система категорій вітакультурної методології отримала певне логіко-змістове завершення (див. рисунок). Однак значеннєво-сміслове висвітлення її світоглядних універсалій виходить за межі цієї статті і має стати предметом окремого дослідження. Тому у підсумку обмежимося методологічними ремарками щодо наукової винятковості категоріального аналізу як найбільш могутнього засобу постановки і розв'язання надскладних проблем і суспільних завдань.

Світоглядні універсалії, тобто категорії як межові найбільш загальні поняття, по-перше, акумулюють історично накопичений соціальний досвід; по-друге, у взаємодоповненні задають цілісний образ людського світу; по-третє, в реальному житті організуються як схематизми, котрі зумовлюють суб'єктне сприйняття світу, його переживання і розуміння; по-четверте, формовиявляються як базові структури людської свідомості і мають універсальний об'єктотворчий характер; по-п'яте, відіграють роль своєрідних глибинних програм соціального життя, котрі серцевинно містять інваріанти абстрактного всезагального змісту, по-шосте, характеризуються смисловим наповненням, котре зорганізується у вигляді своєрідних кластерів і в сукупності утворює пізнавальний образ світу певної епохи, спільності, кожного індивіда [42, с 65-67]. На думку Г.П. Щедровицького, категорії завжди являють собою певну четвертинну зв'язку: а) знання мов, б) уявлення об'єкта, в) дії-операції, г) поняття з особливим логічним змістом і смислом. Іншими словами, «категорія – це таке поняття (категоріальне поняття), що фіксує у нашій миспедіяльності

зв'язки і відповідність між операціями, котрі ми здійснюємо, об'єктом, до якого операції застосовуються, мовою, в якій все це виявляється, і нашими поняттями» [34, с. 90]. Звідси очевидно, що професійно працювати в категоріях та інтерпретувати найскладніші явища категоріально відповідно до структури вищезгаданої мислешхеми це означає зробити власне мислення всесильним засобом аналізу і розв'язання суспільних проблем і життєвих задач. Для цього потрібна культура мислення, котра передбачає рефлексію, понятійне оперування, колективні форми роботи, орієнтацію на життєві потреби-мотиви, задіяння способів і засобів здолання мисленнєвих утруднень та суперечностей.

Висновки до розділу 1

1. Категорійний генезис не зводиться до категоризації як важливої мисленнєвої процедури обґрунтування категорій, котра висвітлюється у контексті відомого принципу «чотирьох К» (категорії як наукові і світоглядні універсалії; концепти як самодостатній ідеально-смісловий зміст понять; конструкти як теоретичні та емпіричні поняття-утворення; концепція як система філософських чи наукових ідей-поглядів на ті чи інші явища, процеси, події) і має свій окремішний генезис. Результативним продуктом останнього є *категорії як світоглядні універсалії*, тобто категорії культури, зміст яких відображає найфундаментальніші зв'язки і відношення об'єктивної дійсності та людського пізнання, а також організуються у мислєдіяльності професіонала як універсальні засоби і навіть інтелектуальні інструменти, що уможливають розуміння, мислення, рефлексію, вихід на об'єктивність (див. детально [51, с. 170–182]).

2. Категорія – це таке поняття (категорійне поняття), що фіксує в мислєдїяльностї людини-фахівця зв'язки і відповідність між операціями, котрі вона здійснює, об'єктом, до якого ці операції застосовуються, мовою, в якій усе це виявляється, і відповідними поняттями-уявленнями. Звідси очевидно, що професійно працювати в категоріях та інтерпретувати найскладніші явища категорійно, орієнтуючись на структуру вищезгаданої мислєсхеми, це означає зробити власне мислення всесильним засобом аналізу і розв'язання найскладніших суспільних проблем і життєвих задач, у тому числі соціальних, гуманітарних, антропологічних.

3. Соціальний працівник, як і будь-який професіонал, свідомо здійснює мислєдїяльність у двох світах і відповідних їм двох формах життя-вчинення – реального суспільного повсякдення та ідеальних у змістовленні свідомості. Перша форма обіймає реалії земних поведінки, діяльності, вчинків (у тому числі мислєсхемності), комунікативних взаємостосунків, друга – утверджує дійсність чистого мислення, ідеальних сутностей і мислєсхем.

РОЗДІЛ 2

КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРИ У МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

2.1. Соціальне і соціологічне та їх категорійно-діалектичне взаємозумовлення

Будь-яка наука початково позиціонується самобутнім термінологічним апаратом, за допомогою якого описує предмет своїх досліджень, зафарбовує багатогранну дійсність у термінах, визначеннях, поняттях, дефініціях, категоріях, за наявності яких стає можливим віднайти свою нішу у науковому співтоваристві і глибоко проникнути у суть непізнаного чи неявного. Об'єктивна реальність відкривається за допомогою абстрактних понять, у яких концентруються її характерні риси, стають досяжними для аналізу та інтерпретації внутрішні закономірності досліджуваних явищ. Для фізики, скажімо, засадничими поняттями є час, простір, речовина, енергія, магнетизм та електрика, для хімії – молекули, хімічний елемент, валентність тощо. У природничих науках явища реальної дійсності існують об'єктивно, є явно спостережуваними. За таких обставин, аналіз матеріальних об'єктів відносно більш, доступний, що дозволяє уникнути оцінного ставлення. Науки, зорієнтована на вивчення світу людей, реальності, зумовленої діяльністю людських істот, стикаються з проблемою іншої сутності, а саме – як описати невидиме та притаманне людському житті у формах, зрозумілих дослідникові, безпосередньо долученому до часопростору рефлексії.

Категоріальний апарат, який застосовується для опису дійсності, сформованою людською діяльністю, має давню історію. Тому варто розпочати аналіз вихідних термінологічних конструктів, які використовуються у сучасній соціологічній теорії з історичної

ретроспективи. Як зазначають І. Савельєва та А. Полетаєв у своїй праці «Знання про минуле: теорія та історія. Конструювання минулого», в архаїчних культурах світ уявлявся як єдине ціле, в якому не існувало якісних відмінностей між людьми та тваринами, живою та неживою природою, трансцендентним і земним існуванням, предметами та знаками. Антична філософія поклала кінець цій гомогенності, почавши поділ всього сутнього на якісно різні частини. В Середні віки у рамках християнської традиції, як самостійна сутність виокремлюється Бог і божественна реальність. Проте виділення власне соціальної реальності з комплексу уявлень про світ відбувалось досить повільно і нерівномірно. Соціальний світ (як дещо відмінне і від природи, і від божественної реальності) осмислювався не цілком, а частинами, і лише до кінця XIX ст. сформувалось відносно стале уявлення про соціальний світ як особливу і самостійну сутність [40, с. 72-73]. Вагомий внесок у розвиток уявлень про закономірності та специфічні риси міжлюдських взаємодій належить класикам філософії та соціології. У працях Р. Декарта, Дж. Локка, Г. Ляйбніца, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо закладаються основи розгляду світу людей, їх індивідуальних властивостей як принципово інших сутностей, властивостей, які не тотожні природній чи божественній реальності. Своє продовження обґрунтування суто людського способу життя набуло розвитку в наукових розробках класиків соціології О. Конта, Е. Дюркгайма, М. Вебера, П. Сорокіна. Незавершеність та багатогранність соціальної проблематики, спроби уточнити та удосконалити термінологічний апарат для опису міжлюдських взаємодій продовжується у сучасній та новітній соціології. Особлива роль на цьому етапі належить таким визнаним авторитетам, як Т. Парсонсу, П. Бергеру, Т. Лукману, П. Бурдьє.

Незважаючи на широковживані у повсякденному житті та науці слова, які покликані описати чи позначити суто людський спосіб існування, однозначності у їх розумінні не спостерігається. Ті чи інші поняття можуть використовуватись або як синоніми, або як такі, що позначають різні рівні людських взаємодій. Обсяг та значення термінів соціологічної науки до сих пір не набули чіткого розуміння та несуперечливого трактування. Для позначення відмінностей світу людей, реальності, в основі якої лежить взаємодія між людьми, від світів, реальностей живої чи не живої природи, використовується сукупність понять, у значення і трактування яких необхідно внести ясність та визначити їх співвідношення одні з одними.

У нашій свідомості першим, що виникає для позначення світу людей, виринає поняття «соціальне». На нашу думку, тонкощі та відмінності термінів виявляються через розгляд їх етимології, згодом, через особливості їх інтерпретації науковцями, які використовують їх для опису предмета своїх досліджень.

Соціальний (лат. *socialis* – товариський, громадський) – суспільний, громадський; той, що пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві [46, с. 637]. Дане визначення швидше є тавтологією, оскільки пояснення дублює те, що пояснюється. Теза «Соціальне – це суспільне», природно викликає нове запитання: а що ж таке суспільне? Релігійне, економічне, правове, духовне входить у соціальне чи останні є особливими сутностями, які кардинально відрізняються від продуктів людської взаємодії? За іншим визначенням, «соціальне» – це дослівно, що означає «міжтілесне», «міжлюдське». Це все, що пов'язано із сумісною діяльністю людей, їх співприналежністю один до одного, взаємною співпричетністю. Воно виходить за межі того, що мається сприйняття фізичними органами [3, с. 51].

Вчені дають декілька можливих варіантів визначення поняття «соціальність» [2, с. 16]:

1. Соціальність як особливий тип реальності зі своїми законами, яка існує незалежно від індивідуальних свідомостей. У сучасній соціології із цього визначення запозичується ідея соціальності як надіндивідуально існуючих рамок соціальних взаємодій.

2. Соціальність як мережа взаємодій, яка формується у повсякденних соціальних практиках.

3. Соціальність як одна з характеристик людської діяльності, орієнтованої на досягнення результату цілі і орієнтованої на «Іншого».

4. Соціальність як мережа взаємодій, зумовлених культурними рамками і яка наділена чи слабо наділена певним символічно заданим смислом.

Ю.Е. Волков вважає, що термін «соціальне» не є, точно кажучи, науковим поняттям, це – лише визначення, характеристика, яка залучається до основного поняття («соціальна система», «соціальна політика» тощо), яке, таким чином, складається з двох частин. Визначення «соціальне» обмежує зміст і обсяг основного терміна, що самодостатньо володіє більш широким значенням. Звертаючись до розгляду суті терміна «соціальне», вчений зазначає, що «зміст даного визначення полягає, очевидно, в тому, що воно відображає сумісний характер різних проявів життєдіяльності людей, у яких виникає їх взаємозв'язок і взаємозалежність» [10, с. 24].

Такому визначенню заперечують учені, які вважають, що соціальне не варто сприймати як ефект, який виникає в результаті взаємодії індивідів, оскільки сумісні дії притаманні також стадним тваринам. З цієї ж причини можна засумніватись у коректності й іншої думки, згідно з якою соціальне спричинено природою людини і є своєрідним еквівалентом

вияву почуття прив'язаності, взаємного тяжіння. У цьому випадку також розмиваються відмінності між соціальним та тваринно-інстинктивним [3, с. 100]. На думку А.Г. Ефендієва, взаємність очікувань-обов'язків становить своєрідне невидиме «магнітне поле» соціальної дійсності, без якого неможлива економіка, політика тощо, а соціальне визначається як особливий тип, форма регуляції поведінки на основі випереджувального прогнозу поведінки навколишніх (у тому числі стосовно самого суб'єкта дії), який стає уможливлюється завдяки взаємним обов'язкам, домовленостям [3, с. 102].

Загалом, окрім вищенаведених особливостей соціального, цей термін має ще декілька значень чи сфер вживання.

По-перше, ним позначають певну сферу суспільного життя, у рамках якої задовольняються засадові життєві потреби членів суспільства, відбувається взаємодія різних спільнот людей, диференційованих за віком, майновою, національною чи іншою ознакою.

По-друге, термін «соціальне» і «суспільне» досить часто використовують як повністю ідентичні. Проте, «соціальне» – більш широке за значенням поняття, ніж «суспільне», оскільки може характеризувати і міжгрупові взаємодії, взаємодії між малими групами. Тому для позначення процесів, явищ, ефектів, які виникають у межах усього суспільства використовується термін «суспільний» (в науковій літературі є його аналог – «соцієтальний»).

Соціальне у третьому, найширшому за обсягом, значенні, розглядається як якісно нова, особлива, специфічна для людини форма регуляції поведінки і продукуваних нею властивостей людського повсякдення. Соціальне пронизує всі явища особливого (соціального) стану життя – як його елементарні форми, так і складні утворення і системи.

Відомий російський вчений-соціолог Г.В. Осипов, аналізуючи поняття «соціальне», звертається до творчості К. Маркса і Ф. Енгельса. У працях цих дослідників, як зазначає Г.В. Осипов, [44, с. 81-82], використовується два поняття – «суспільний» та «соціальний». Поняття «суспільний», «суспільні відносини» вживались тоді, коли мовилося велась про суспільство у цілому, про взаємодію його сторін – економічної, політичної, ідеологічної; коли ж говорилося про природу відносин людей, людини до людини, про їх ставлення до чинників та умов їх життєдіяльності; до їх власного становища і ролі в суспільстві, до суспільства в цілому, то К. Маркс і Ф. Енгельс вживали поняття «соціальне». Оскільки, розробляючи теорію суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс головну увагу надавали взаємодії всіх сторін його життєдіяльності – суспільним відносинам, деякі вчені-марксисты у радянські часи стали ототожнювати поняття «суспільне» і «соціальне».

Уточнюючи поняття «соціальне» та його сутнісні характеристики, В.Г. Осипов визначає його так. Соціальне – це сукупність суспільних відносин даного суспільства, інтегрована у процесі сумісної діяльності (взаємодії) індивідами чи групами індивідів в конкретних умовах місця і часу...Соціальне – результати спільної діяльності різних індивідів, які виявляються у їх спілкуванні і взаємодії. Соціальне виникає під час взаємодії людей, спричинюється відмінностями їх місця і ролі в конкретних суспільних структурах, що проявляється, у різноманітних відносинах індивідів і груп індивідів до явищ і процесів суспільного життя [44, с. 82].

Російський учений Л.І. Семашко, розвиваючи новий напрямок у соціології, так звану тетрасоціологію, розглядає феномен соціальності, в намаганні поєднати крайнощі соціоцентризму Е. Дюркгайма та антропоцентризму М. Вебера. Він констатує, що соціальність відокремлює

соціальні явища (автор вводить неологізм «співявища») від несоціальних. Якістю, яка відмежовує соціальне від природного, є відтворювальна зайнятість людей, яка конституюється у часі і просторі. Вчений пропонує розглядати соціальність як чотири-структурну модель, що складається з таких компонентів: гуманітарного, у якому відображається активність людини, час її життя і зайнятість; інформаційного, який відображає наявність у кожному спів явищі аспектів суспільного знання; організаційного, у якому втілюються моменти визначеного порядку суспільних відносин, відповідність певним соціокультурним нормам. Гуманітарний компонент унеможлиблюється без матеріальної складової, за сприяння якої уможлиблюється відтворювальна діяльність людей [43, с. 24-25].

Інтегруючи уявлення науковців щодо розуміння поняття «соціальне» та узагальнюючи наведені аргументи, варто зробити такі висновки. Поняття «соціальне» характеризує надбіологічні програми взаємодії людей між собою та своїм оточенням. Цим поняттям охоплюються всі форми колективного існування людей, які не тотожні інстинктивній, рефлекторній, неусвідомленій поведінці, яка притаманна іншим живим організмам на Землі. Хоча вченими і введено в науковий обіг такий конструкт, як «соціальні тварини», варто чітко розмежовувати контекст вживання «соціальне» стосовно тварин та людей. Якщо соціальність тварин витікає, швидше, через значущість адаптації, прилаштування до умов навколишнього середовища і ніколи не виходить за межі «приспосовницької» поведінки, то соціальність людей має принципово іншу природу. Початково згуртовуючись для подібних цілей, згодом люди виходять за межі простого прилаштування і, розвиваючи надбіологічні програми існування, від прилаштування переходять до перетворення оточення, його зміни згідно зі своїми потребами, цілями існування. За

таких умов, людська соціальність ґрунтується на усвідомленому ставленні як до власної природи, так і до свого зовнішнього довкілля.

Людська соціальність пронизана сукупністю як усвідомлених, так і неусвідомлених самоідентифікацій із собі подібними, і володіє однією для всіх людей загальною якістю, у термінах М. Вебера, «суб'єктивно осмисленим співвіднесенням з поведінкою інших людей» [8, с. 119]. Без даної ознаки будь-які взаємодії втрачають специфіку соціальності, у результаті чого стають продовженням швидше біологічних програм.

На нашу думку, соціальність можна розуміти як реальність особливого виду, в основі якої перебувають: а) пронизані смислами, значеннями та символами б) орієнтації на інших і/чи взаємодії між людьми; тому соціальність в) передається у формі інформаційних потоків та г) уречевлюється як у самій природі людей, так і у результатах їхньої діяльності та активності. Таким чином, соціальність можна описати з внутрішньої (змістової) та зовнішньої (формальної) сторін. Осмисленість та символічність орієнтацій становлять зміст соціальності, яка притаманна всім без винятку людям, які пройшли відповідні шаблі соціалізації. Формами соціальності є канали передачі соціальних якостей, рис та властивостей людей, а також результати їх соціальних взаємодій.

Спираючись на принцип кватерності, сформульованого професором А.В. Фурманом змістову модель поняття «соціальне» розглядаємо як: 1 – осмисленість та символічність взаємодій; 2 – взаємонаправлена орієнтація індивідів один на одного; 3 – неуспадковані механізми передачі соціальності; 4 – уречевлена соціальність у матеріальній та духовній.

Змістовно соціальність – це постійно само відтворюваний, через інтерперсональні взаємодії людей, часопростір, матерію якого утворюють не індивіди як такі, а центри позаматеріальних сил, які уречевлюються у предметному світі людей, їхній культурі (духовній та матеріальній),

об'єктивуються у вчинках та поведінці, закарбовуються в індивідуальній та колективних нашаруваннях свідомості.

Особливого пояснення вимагає конструкція «концентри позаматеріальних сил».

Як уже зазначалося, соціальна реальність не має фізичних аналогів, тому її опис, дослідження та спостереження уможлиблюється через долучення до її характеристик термінів, які дають змогу візуалізувати соціальність. До таких термінів, наприклад, слушно віднести: «соціальна відстань» та «соціальна дистанція», «соціальна ієрархія» або ж «соціальний простір», точками відліку і поведінковими індикаторами яких є інші поняття – «соціальний статус» і «соціальна роль».

Концентрами позаматеріальних сил є такі термін: «гострота конфлікту», «сила влади», «рівень соціального напруження». У даному випадку ні «силу», ні «гостроту», ні «рівень» виміряти у фізичних величинах неможливо. Дотого ж параметри цих явищ досягнути звичайним зором досить складно. Вочевидь маємо справу не з окремо діючими індивідами, а зі специфічними субстанціями, соціальність яких зумовлена повноцінними суб'єктами. І влада, і конфлікт, і напруження – це емерджентні феномени, тобто такі, які виникають унаслідок взаємодії, але не тотожні її окремим учасникам. Концентрам аналізованих сил відповідають такі поняття, які свого часу використовувалися різними соціологами, щоби позначити соціальність у її різних проявах та рисах. Скажімо, для Е. Дюркгейма таким поняттям є «соціальний факт», для П. Бурдьє – «соціальне поле», аутопоестична система, в основі якої лежить комунікація Н. Лумана.

Стосовно специфіки використання понять «соціальне» та «суспільне», то, як можна зрозуміти з вищевикладеного, між ними існують суттєві відмінності. «Соціальне» за своїм обсягом є більш масштабним

поняттям, аніж «суспільне». До соціальних за своїм характером відносяться стосунки між студентом і викладачем; за допомогою ЗМІ – взаємодії між кандидатом у президенти та його виборцем, які територіально знаходяться у різних місцях; між несоціалізованим немовлям і матір'ю; між лікарем і пацієнтом, котрий через психіатричні порушення втратив здатність до соціальної взаємодії. Соціальними є також дії осіб, які протікають у безмовності та безпосередній присутності партнерів по взаємодії. Та й соціальне явище чи процес виникає тоді, коли поведінка навіть однієї людини опиняється під впливом іншої індивіда чи групи (спільноти), причому незалежно від того, чи присутня при цьому ця людина або спільнота [36, с. 11]. Таким чином, соціальне виникає, як мінімум, у результаті усвідомленого зорієнтування однієї людини на навколишніх, в очікуванні відповідної реакції, віддзеркаленої у свідомості інших людей.

Хоча поняття «суспільне» часто вживається як синонім терміна «соціальне», проте наповнене своїм змістом. Суспільне – це форма організації соціальності, певна судина, у якій реалізується соціальне. Іншими словами, соціальне без суспільного цілком можливе, а ось суспільне без соціального – ні. Отож соціальні відносини лежать в основі протікання всіх процесів, які відбуваються у суспільному житті, – економічних, політичних, національних, стратифікаційних, демографічних.

2.2. Категорійне осмислення соціального як засобу мислєдїяльностї соціального працівника

Соціологія як відносно самостійна галузь знань – одне із найважливіших досягнень людського розуму, забезпечує наукове пізнання

суспільних відносин, суспільної діяльності, актуальних проблем повсякденного життя людини й соціуму, функціонування спільностей та соціальних інститутів, форм і методів організації та здійснення соціального управління, оновлення його засобів та механізмів. Без наукових соціологічних знань, без сучасних соціологічних досліджень практично неможливо здійснювати ефективне соціальне управління.

Поняття «соціологія» походить від лат. *societas* (суспільство) і грецького *logos* (слово, вчення) й означає вчення про суспільство.

Таким чином, соціологія – це наука про суспільство як єдину соціальну систему. Вона вивчає закономірності й випадкові чинники виникнення, становлення, функціонування й розвитку суспільства, його структуру та організацію, поведінку людей у повсякденні.

Уперше поняття «соціологія» було введено в обіг французьким філософом О. Контом (1798-1867), який уже в 30-х роках XIX століття визначав соціологію як загальну науку про структуру суспільства, його розвиток, ототожнював соціологію із суспільствознавством, вважав, що соціологія має ґрунтуватися на позитивних фактах, а не на пустих міркуваннях, та будуватися за прикладом природничих наук. Саме тому соціологія О. Конта отримала назву «позитивізму», тобто «точна наука», що діє за зразком природничих, «позитивних» наук. Інші соціологічні теорії та концепції, які виходили з того, що науки про природу – це одне, а науки про суспільство – зовсім інше, були названі «антипозитивізмом», або «розуміючою соціологією», засновником якої був М. Вебер (1864-1920).

Аналіз показує, що соціологія, будучи наукою про реальні, конкретні соціальні явища й процеси, не обмежується цим, а розкриває соціальну взаємодію – процес взаємного впливу спільної діяльності, оскільки суспільство – це і є світ соціальних взаємодій, у якому діалектика

соціального, особливого й одиничного сутнісно характеризує дію соціальних механізмів.

Сучасна соціологія – це багатоманітність течій та наукових шкіл, які по-різному пояснюють її об'єкт і предмет, місце і роль у суспільному житті й соціальному розвитку. Однак більшість учених-соціологів погоджуються з тим, що об'єктом соціології як науки є соціальна реальність, тобто реальне суспільне життя, суспільство як цілісний організм, що його вивчають й інші науки – філософія, історія, політологія, економічна теорія, етнографія, право тощо. Отже, об'єкт «соціальна реальність» вивчається багатьма науками, але кожна з них має свій предмет вивчення – це певні сторони, аспекти, зв'язки, закономірності, випадковості становлення й розвитку будь-якого суспільства.

З огляду на це висновуємо, що предметом соціології як науки є соціальні відносини, закономірності та випадкові чинники їх становлення і розвитку, соціальні спільності, явища, процеси й механізми їх взаємодії.

Зазначимо, що на сьогодні практично в жодному підручнику чи навчальному посібнику у визначення предмета соціології не включені випадкові чинники становлення, розвитку і функціонування соціальних відносин, чим збіднюється зміст предмета цієї науки, оскільки реальне суспільне життя наповнене випадковими, такими, що самовиникають, самоорганізуються, самоскеровуються, тобто явищами, які вивчаються синергетикою.

Предмет соціології – це те, на що спрямовані соціологічні дослідницькі дії та результат соціологічних досліджень, тобто вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, які мають назву «соціальні». Соціальне – це сукупність тих чи інших властивостей, особливостей суспільних відносин, інтегрованих індивідами або спільностями у процесі спільної діяльності за конкретних умов, що виявляється у їхніх

взаємовідносинах, у ставленні їх до свого становища в суспільстві, до явищ та процесів повсякденного життя.

Відтак, предметом соціології є істотні властивості, зв'язки й відношення об'єкта дослідження як цілісного соціального організму, пізнання яких потрібне для вирішення теоретичних та практичних проблем функціонування й розвитку соціальної сфери суспільства.

Соціологія – це не просто сукупність теорій суспільства, а органічна єдність теорії особи й теорії соціальних спільностей, теорії соціальної структури та соціальних процесів, теорії соціальних інститутів (економіки, політики, сім'ї, культури, освіти, науки тощо), соціальних і суспільних відносин.

Соціологія використовує дві основні групи методів: перша група – загальнонаукові методи, до яких належать діалектика, синергетика, історизм, і друга група – специфічні методи соціології, до яких належать спостереження, опитування (усне, анкетне, інтерв'ю), експеримент, моделювання, соціометрія, аналіз документів та інші.

Методи в соціології – це спосіб здобуття, побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур, операцій емпіричного, досвідного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Під час вивчення та аналізу соціальних відносин, явищ і процесів, закономірностей та випадковостей соціального життя суспільства використовуються зазвичай усі загальнонаукові й специфічні методи соціології. Однак кожне конкретне соціальне явище або процес для свого вивчення та аналізу вимагають використання переважно тих методів, які забезпечують найбільш глибоке та повне наукове їх обґрунтування й пояснення.

Соціологія, як і інші науки, вивчаючи свій об'єкт і предмет, використовує загальнонаукові та специфічні соціальні закони. Перші – це

відображення стійких, повторюваних об'єктивних зв'язків природних і суспільних процесів та явищ, котрі вивчає філософія. Насамперед мовиться про закони єдності та боротьби протилежностей; взаємного переходу кількісних характеристик у якісні, а якісних – у нові кількісні; заперечення заперечення, що об'єктивно діють і в природі, і в суспільстві.

Особливість соціології як науки полягає у тому, що соціальні зв'язки та відносини вивчаються на рівні специфічних соціальних законів і закономірностей (див. рис. 2.1).

Підкреслимо, що соціальні закони, закономірності та тенденції проявляються не взагалі, а в конкретній формі й за певних умов у діяльності окремої людини, соціальної групи, верстви населення.

Особа і соціальна спільність діють, у конкретній обстановці, у системі певних соціальних зв'язків, в умовах суспільного життя. Дослідження, всебічний аналіз соціологією соціальних відносин, спільностей і суспільства загалом на основі знання суті і дії об'єктивних соціальних законів і закономірностей дозволяє виявити не тільки їхні основні характеристики і тенденції соціального розвитку у різних сферах суспільства, а й виявити дисфункціональні елементи в соціальному механізмі та забезпечити їх усунення.

Соціологія вивчає, аналізує і використовує не лише закони та закономірності, а й випадковості, що постають як самостійний чинник соціальної еволюції самовиникаючих та таких, що само організаційних і самоскеровувальних, явищ і процесів соціальної дійсності. Річ у тім, що діалектика, не ігноруючи випадковість, тлумачить її як відображення в основному зовнішніх, несуттєвих, нестійких, одиничних зв'язків реальної дійсності, як одну з форм прояву необхідності. Отож у діалектиці випадковість безумовно пов'язана з необхідністю. Натомість синергетика визначає випадковість у соціальному повсякденні, у соціальній діяльності

не як щось другорядне, а навпаки, як цілком сталу, характерну властивість, умову існування й розвитку самого соціального життя соціуму. Науковий підхід до аналізу випадковостей у соціальній сфері когнативної спільноти, що його забезпечує синергетика, дозволяє зрозуміти саму природу соціальної самоорганізації та соціального самокерівництва людини, соціальної групи, суспільства загалом.

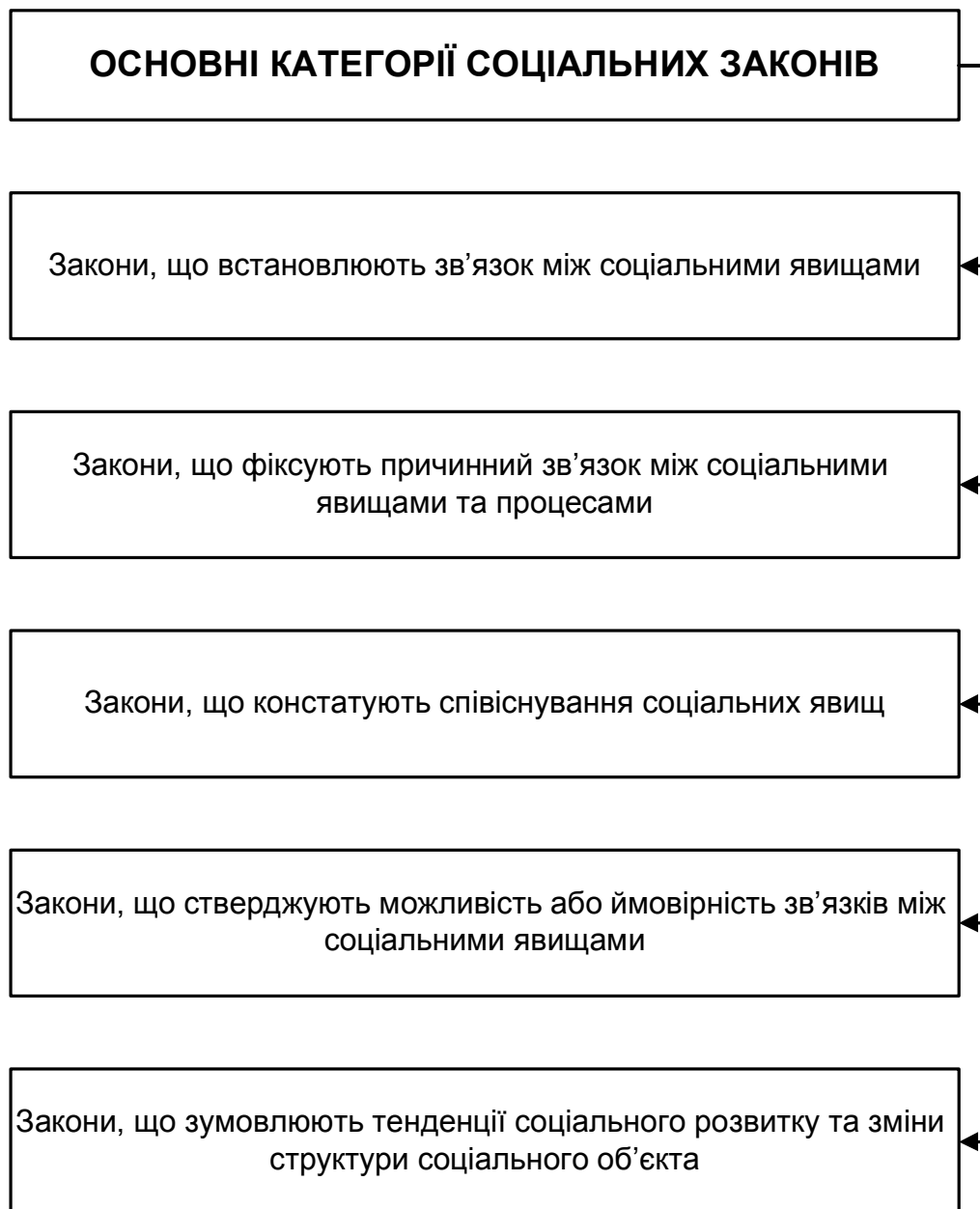

Рис. 2.1. Основні класифікаційні групи соціальних законів.

У наш час, коли відбувається складний процес становлення нової соціальної реальності, дедалі більше використовуються нові поняття та категорії для аналізу й пояснення складних соціальних відносин, процесів і явищ. Звідси категорії соціології – це певна сукупність загальнонаукових і специфічних понять, що їх вона використовує в теоретичній, дослідницькій і практичній соціальних діяльностях. Призначення категорій як основних понять полягає у фіксації і правильному (науковому) визначенні різних істотних властивостей соціальної реальності, а також зв'язків і відношень між властивостями процесів, які відбуваються, змін цих властивостей і відношень.

Основними категоріями соціології як науки та практики є такі: «суспільство», «соціальна група», «соціальна інституція», «соціальний процес», «соціальні відносини», «соціальна взаємодія», «соціальний мотив», «соціум», «соціальний поділ праці», «соціальний конфлікт», «соціальна роль», «особистість», «соціальний клас», «соціальна рівновага», «соціальний досвід», «соціальний розвиток», «соціальна стратифікація», «соціальний контроль», «соціальна зміна», «рольовий конфлікт», «соціальний статус» тощо.

Оволодіння категоріями соціології передбачає не тільки розуміння того конкретного, про що йдеться, а й уміння за певних конкретних умов використовувати відповідні категорії у соціологічному дослідженні і в соціальній життєдіяльності людини, у практичній роботі, а також правильне розуміння доречності, доцільності й плідності використання певних категорій у системі певних зв'язків та умов під час розв'язання тих чи інших завдань і соціальних проблем.

Отже, тільки глибокі знання загальнонаукових і соціальних законів та закономірностей, основних категорій і понять соціології, вміння використовувати їх за конкретних умов у процесі розв'язання нагальних

завдань і проблем забезпечують ефективну діяльність людей у лоні їхньої повсякденної соціальної взаємодії.

Соціологія забезпечує наукове управління найбільш складними у суспільстві соціальними процесами, яке здійснюється за допомогою отримання, нагромадження, переопрацювання, аналізу, перетворення, передачі та використання певної інформації про суспільство, соціальні групи, осіб та їх взаємодію.

Людина від народження й упродовж усього свого життя здійснює емпіричне вивчення соціальної діяльності інших людей, їхньої поведінки та соціальної реальності в цілому. На цій основі вона формує свою побутову свідомість та самосвідомість, реалізує свою поведінку, спілкуючись з іншими людьми та впливаючи на них. Отож особа до певної міри, займається соціологічним експериментуванням на цій основі бере участь у соціальному управлінні.

Очевидно, що без соціологічної освіти людина здійснює все це на побутовому рівні, далеко не завжди грамотно й ефективно, і лише пізнання теорії, методології та методики соціологічного дослідження дозволяє їй проводити грамотно та ефективно соціологічний аналіз та оптимально використовувати його результати у процесі своєї участі у соціальному управлінні. У зв'язку з цим проблематика соціологічних пошукувань набуває особливого значення під час вивчення курсу соціології.

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, яка передбачає та забезпечує отримання достовірних даних і фактів про явища та процеси, про закономірності та випадковості їх функціонування й розвитку, що вивчаються з метою подальшого використання їх у соціальному управлінні та розвитку соціології як науки.

Лише за допомогою соціологічних досліджень здійснюється подальше пізнання об'єктивних законів та випадковостей розвитку й функціонування соціальних організмів та спільностей людей, визначаються шляхи, способи та форми використання нагромаджених знань у соціальній практиці. Їх не треба ототожнювати з економічними, політичними, юридичними та іншими видами досліджень, зважаючи на самобутнє упередження соціології. Відтак сутність, зміст і специфіка будь-якого соціологічного дослідження зумовлюються насамперед об'єктом, предметом, специфічними методами, завданнями та метою, що визначаються даною наукою.

Об'єкт соціологічного дослідження – це певна соціальна реальність, соціальні відносини, соціальна система.

Предметом соціологічного дослідження є конкретні соціальні явища та процеси, закономірності та випадковості їх функціонування і розвитку, різноманітні характеристики, сторони, аспекти, принципи організації та самоорганізації.

Метою соціологічного дослідження є виявлення у соціальних об'єктах і процесах функціональних зв'язків та випадковостей, елементів, що самоорганізуються, а під час реалізації практичного соціального експерименту – пошук управлінських рішень.

Наукове управління соціальними процесами здійснюється на основі нагромадження, переопрацювання, перетворення й використання необхідної інформації, що її отримує суб'єкт соціального управління, по-перше, через побутову свідомість, що реалізується у повсякденному практичному житті людей; по-друге, шляхом емпіричного вивчення соціальної діяльності людей та соціальної дійсності; по-третє, за допомогою конкретних соціологічних досліджень об'єктів соціального управління, здійснення яких є можливим лише за наявності теорії, що

правильно, науково відображає суть соціальних організмів, соціальних відносин, закономірностей і випадковостей їхнього розвитку та функціонування. Лише конкретні соціологічні дослідження завдяки їхній гносеологічній специфіці дозволяють суб'єктові соціального управління встановлювати зв'язок конкретної соціальної політики із загальною перспективою історичного соціального процесу.

Нині існує три основних типи соціологічних досліджень: а) розвідувальне (пілотне); б) описове; в) експериментально-аналітичне.

Розвідувальне (пілотне) дослідження здійснюється з метою ознайомлення з об'єктом дослідження, тоді, коли у соціолога-дослідника недостатнє уявлення про стан об'єкта і він не спроможний висунути будь-які гіпотези. Здебільшого воно розвідувальне дослідження передбачає вивчення документів, ознайомлення з об'єктом дослідження, з поглядами компетентних фахівців на дане питання і завершується чітким визначенням проблеми, мети та завдань дослідження, формулюванням основних гіпотез.

Описове дослідження складається з систематичного кількісно-якісного опису об'єкта дослідження, головним у ньому є упорядкування та обґрунтування певних груп емпіричного матеріалу. Таке дослідження завершується класифікацією емпіричних даних, що стосуються кількісних та якісних характеристик елементів структури об'єкта дослідження.

Експериментально-аналітичне дослідження основною метою та змістом має встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах та процесах, аналіз закономірностей та випадковостей, які визначають їх функціонування й розвиток, а при реалізації практичного соціологічного експерименту – пошук і формулювання управлінських рішень.

Соціологія – це наука про соціальне, а соціальне постає передусім як суспільне і слугує для визначення та характеристики суспільства,

відмінного від інших утворень живої природи. Отже, «суспільство» – це ключове категорійне поняття соціології як науки.

Під змістом поняття «суспільство» здебільшого розуміють:

- невелике коло людей (наприклад «суспільство обраних»);
- товариство любителів театру;
- українське суспільство в цілому;
- все людство планети Земля.

Соціологія переважно вивчає, як правило, третій з наведених прикладів, тобто українське, американське, російське, німецьке та інші суспільства на рівні певної країни чи держави. Хоча не ігнорує й інші визначення у дослідженні певних аспектів соціального розвитку або певних соціальних груп та процесів, тому що будь-яке суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей.

Наукове визначення суспільства як соціальної системи має свою історію. Але всі соціологи згодні в тому, що суспільство у своєму розвитку має два основних історичних етапи (див. рис. 2.2).

Прості суспільства первісних людей були засновані на кровно-споріднених зв'язках, родоплемінній організації, це були суспільства без майнового розшарування, без класів та держави. Пізніше, десь 10–6 тис. років тому, коли люди перейшли від мисливства та збирання дарів природи (від привласнювальної економіки) до землеробства та тваринництва (економіки, що виробляє), зростає виробництво, виникає можливість створення додаткового продукту та приватної власності, суспільство розшаровується на протилежні (антагоністичні) класи (наприклад, рабовласники та раби), виникає держава як організація багаторівневого управління суспільством на користь заможних класів.

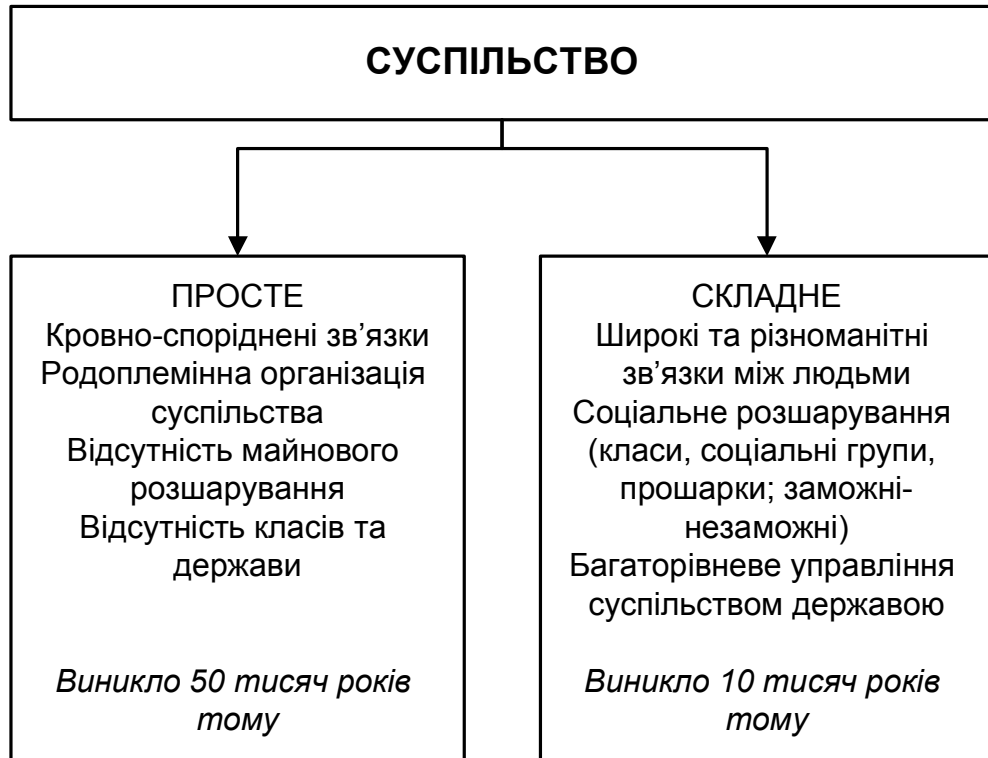

Рис. 2.2. Історичні етапи розвитку суспільства та сутнісна характеристика

Крім поняття «суспільство», виникають та використовуються поняття «держава», «країна». Ці поняття близькі між собою, але їх непотрібно ототожнювати, оскільки вони мають і свої специфічні характеристики (див. рис. 2.3).

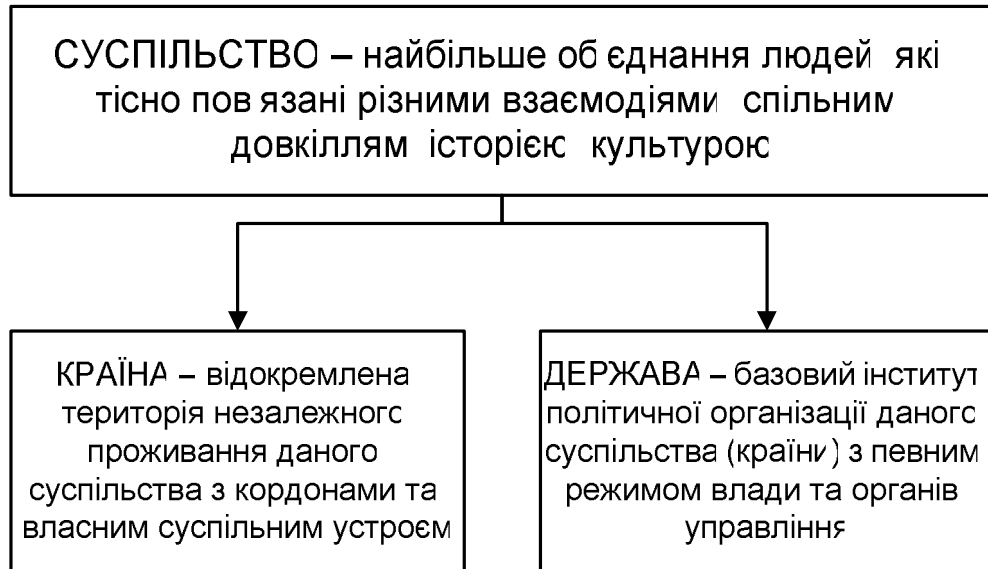

Рис. 2.3. Сутнісне розгалуження засадничих соціальних утворень – суспільства, країни, держави

Суспільство – це складна система взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми у процесі соціального життя. Існує кілька визначень суспільства. Першою спробою наукового визначення суспільства була концепція О. Конта, в якій він, проводячи аналогію походження суспільства не з організмом людини, як було раніше, а з біологічною організацією взагалі, зосереджував увагу на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із «загальним становищем цивілізації». Суспільство визначалося ним як сукупність окремих різномірних елементів соціального організму. Органістський підхід до виникнення та розвитку суспільства знаходить відображення у Г. Спенсера та його послідовників, які намагалися поєднати механічно-структурне та органічно-еволюційне пояснення суті суспільства.

Е. Дюркгайм розглядав суспільство як всеохоплювальну реальність, що має самоцінність та визначає всі інші цінності.

М. Вебер визначав суспільство як взаємодію людей, котра є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших людей.

К. Маркс системоутворювальним елементом суспільства вважав соціальні відносини і тому розглядав суспільство як сукупність людей, класів, соціальних груп, що історично розвиваються, як відносини між людьми, що складаються у процесі їхньої розумової діяльності. Суспільство, проголошував він, складається не з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між індивідами.

Т. Парсонс визначав суспільство як особливий вид соціальної системи, що досягає найвищого рівня самодостатності. Самодостатність полягає у здатності суспільства інституціонізувати певні культурні компоненти, забезпечити широкий репертуар соціальних ролей та особисту мотивацію діяння індивідів.

Існує багато інших визначень суспільства, але, аналізуючи та поєднуючи наукові підходи, можна, на наш погляд, сформулювати таке визначення суспільства як соціальної системи: суспільство – це об'єднання людей, які мають єдину територію, історію та культуру, сукупність стійких взаємозв'язків та взаємодій, що наявні між людьми у процесі їхньої практично-господарської діяльності та соціального життя.

Крім простого та складного типів суспільства, соціологи виокремлюють і деякі інші типи, використовуючи певні їх характеристики. Наприклад, за рівнем демократичності соціально-політичних відносин та відкритості зовнішньому світові виділяють два типи суспільства – відкриті та закриті; за панівною релігією – ісламське, православне, католицьке, буддійське тощо.

Що стосується стадій розвитку суспільства, то тут існують та використовуються два основних підходи:

1. Формаційний підхід, у якому основними характеристиками стадій є власність на засоби виробництва та класова структура суспільства.

2. Загально-цивілізаційний – у якому використовується ціла низка характеристик: ключова сфера економіки; організаційно-технічні характеристики економіки, основи розвитку, провідні соціальні групи та ін.

Аналіз основних підходів до розгляду генезису суспільства показує, що обидва вони мають свої наукові характеристики й відображають певні реальні аспекти життєдіяльності суспільства та типові риси на різних стадіях його розвитку. Водночас, оскільки і перший, і другий підходи мають свої недоліки, треба знати та використовувати обидва, пам'ятаючи про те, що й сьогодні існують зовсім різні суспільства, які для свого наукового аналізу вимагають урахування як специфіки власності та наявності класів, так і динамічних особливостей розвитку, організаційно-технічних характеристик економіки, провідних соціальних груп, їхньої ролі у суспільному прогресу та багато інших параметрів і показників.

Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими відносинами та певним внутрішнім устроєм. Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язок між ними (див. рис. 2.4).

Соціальні спільності – це групи людей, об'єднаних якими-небудь спільними ознаками, інтересами, цінностями, справами, спільною діяльністю тощо. Існують певні види соціальних спільностей, що характеризуються кількісними та якісними особливостями. Крім того, вони можуть бути формальними, тобто організаційно закріпленими правовим актом, або неформальними, тобто такими, які виникають та функціонують самоорганізовано, спонтанно.

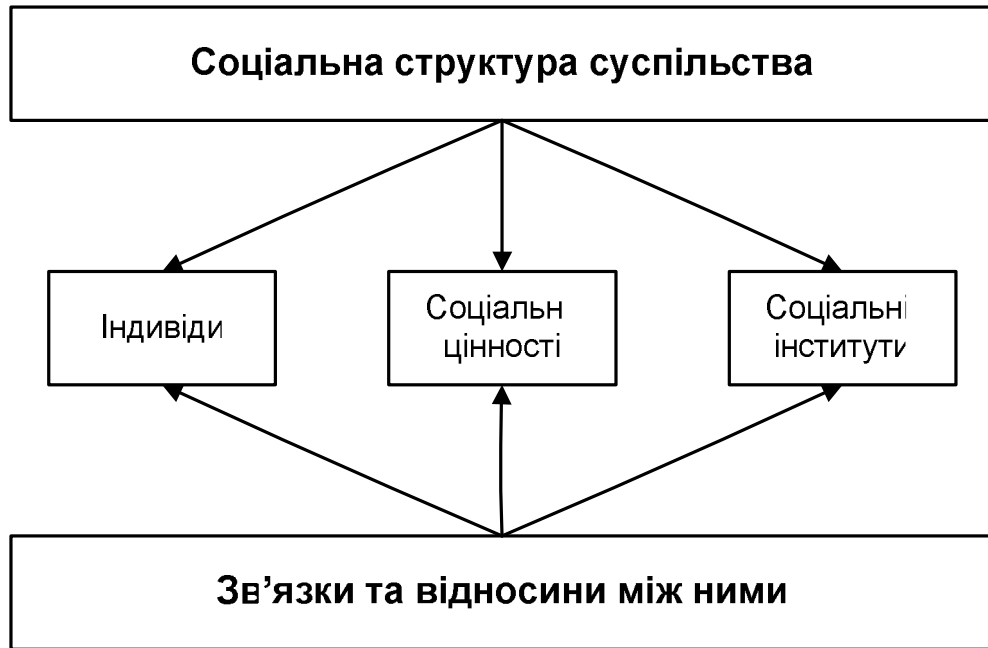

Рис. 2.4. Основні складові соціальної структури суспільства

Важливим елементом соціальної структури суспільства є соціальні інститути як історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організують людей у систему ролей і статусів, які утворюють соціальну систему. Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури уможливлються та регулюються якраз соціальними інститутами. Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожна з яких, як і кожен соціальний інститут, виконує свої функції (див. рис. 2.5).

Показані на схемі соціальні інститути не існують ізольовано один від одного, вони тісно взаємопов'язані змістовно та функціонально. Наприклад, соціально-політичний інститут держава діє не тільки у «своєї» політичній сфері, ай в усіх інших царинах суспільства: регулює економічну, господарсько-виробничу діяльність, забезпечує духовно-культурний розвиток, згармонізовує сімейні стосунки тощо. А інститут

сім'ї (як основна первинна соціальна спільність суспільства) існує та функціонує на перехрещенні всіх інших соціальних інститутів (власності, зарплатні, армії, освіти, виховання та ін.).

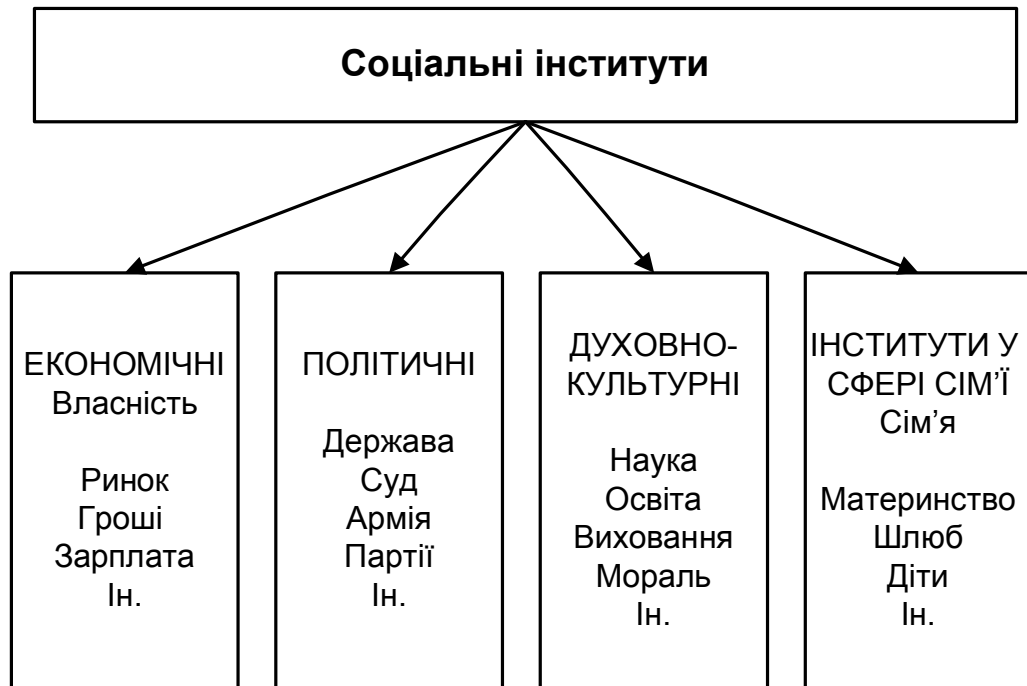

Рис. 2.5. Основні групи соціальних інститутів

Соціальні інститути створюються та розвиваються століттями, вони безперервно удосконалюються разом з прогресивним поступом суспільства. При цьому дуже важливо, щоб органи (насамперед державні), які управляють суспільним розвитком, не запізнювалися з організаційно-нормативним оформленням тих змін, що назріли у самих соціальних інститутах за нових умов, під впливом соціально-політичного та науково-технічного прогресу.

В аналізі соціальної структури суспільства та її елементів використовують два основних підходи – класовий та стратифікаційний.

Перший забезпечує всебічний аналіз в основному соціальних класів, як найстійкіших форм соціальних спільностей. Причому серед головних характеристик класів виокремлюються та піддаються аналізу лише три: а) відношення до власності на засоби виробництва, б) участь у розподілі матеріальних та культурних благ, в) місце і роль в організації та управлінні суспільством.

Найбільш детальний аналіз соціальних класів здійснив К. Маркс ще в середині ХІХ століття, який всебічно проаналізував становище у суспільстві кожного окремого класу, показав складну схему суспільних відносин; перехідних ступенів від одного класу до іншого. Але практично К. Маркс виокремив тільки два основних соціальних класи: клас капіталістів (буржуазії), який володіє засобами виробництва, організує його та управляє ним, привласнюючи результати чужої праці, і клас пролетарів, який, не володіючи власністю на засоби виробництва та будучи змушений продавати свою здатність працювати капіталістам, пригноблюється ними. Вихід з такого несправедливого становища К. Маркс вбачав тільки у соціалістичній революції, яка єдино здатна зруйнувати диктатуру буржуазії та утвердити диктатуру пролетаріату. Тому він абсолютизував класову боротьбу, насильство та диктатуру певного класу, насамперед – пролетаріату. В цьому – його фатумна помилка.

Не можна, однак, ігнорувати класовий підхід при аналізі соціальної структури суспільства, оскільки, по-перше, у класових теоріях містяться фундаментальні наукові положення, а по-друге, соціально-класова структура як сукупність соціальних класів, певних їхніх зв'язків та відносин, становить основу всіх елементів та відносин соціальної структури суспільства. Соціальні класи – це великі соціальні спільності людей, які розрізняються за їхнім місцем в історично зумовленій системі

суспільного виробництва, за їхнім відношенням до засобів праці, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже і за способами одержання та розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають.

Реально соціальна структура суспільства утворюється не тільки із класів, а й з великої кількості соціальних спільностей – націй, верств, соціальних груп, прошарків, каст та ін. У зв'язку з цим ще у стародавніх суспільствах виникала ціла низка питань, і насамперед такі: чому деякі соціальні групи, прошарки багатші та мають велику владу? Чому існує нерівність? Чому в багатшому суспільстві є бідні? Наскільки великими є шанси кожного піднятися на вершину економічної та соціальної піраміди?

Головне ж у всіх цих питаннях – співвідношення рівності та нерівності. Тому соціологи, аналізуючи нерівність, говорять про існування соціальної стратифікації, під якою розуміють структурування нерівностей між різними соціальними спільностями, верствами, прошарками та групами людей. Засновниками сучасної теорії соціальної стратифікації були М. Вебер, П. Сорокін та інші соціологи початку ХХ століття.

Пізніше теорію соціальної стратифікації, зокрема теорію соціального статусу, розвинули англійський соціолог Генрі Дейм, американські соціологи Роберт Лінтон, Рольф Тернер та інші. Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – це поняття, що визначає, по-перше, структуру (розшарування) суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування, тобто нерівності (див. рис. 2.6).

Теорія соціальної стратифікації не ігнорує класовий підхід, навпаки, дає змогу більш чітко з'ясувати зміст і саму суть поняття «клас», що відображає економічні відмінності між людьми. Але вона соціальної стратифікації значно розширює характеристики місця, ролі, статусу та можливостей кожної соціальної групи, чи особи, пояснюючи поняття «статус» залежно від престижу особистості в суспільстві.

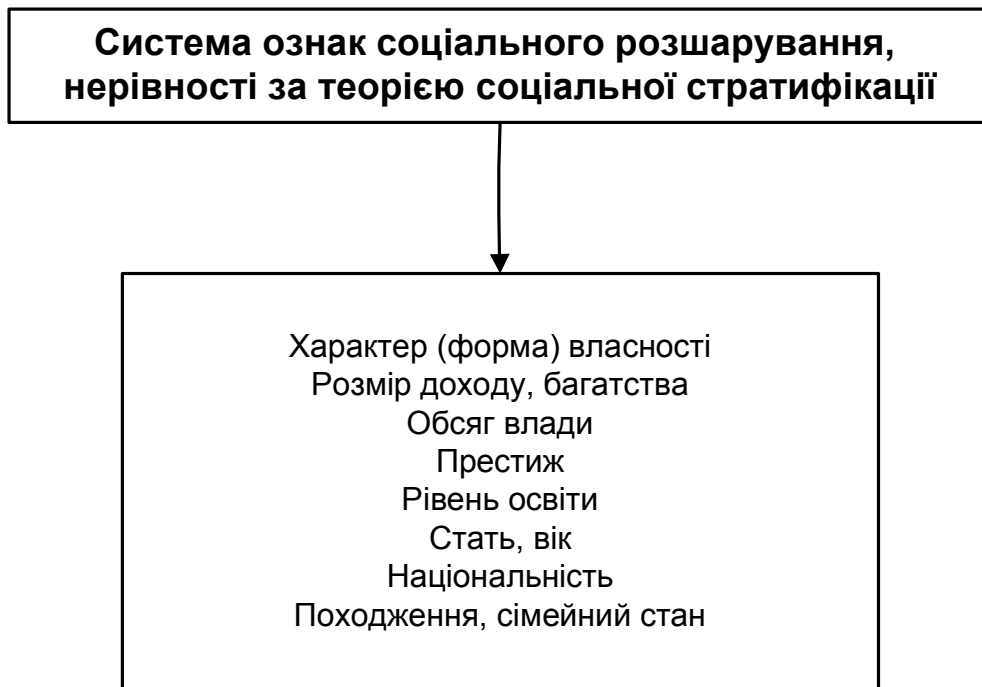

Рис. 2.6. Система ознак соціальної стратифікації

Просування індивіда на позиції з більш високим престижем, прибутком та владою залежить від його соціальної мобільності, поняття якої було введене соціологом П. Сорокіним, а потім широко застосовувалось у працях інших дослідників.

Соціальна мобільність – це переміщення людей у суспільстві з одних соціальних верств, прошарків в інші, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх власних якостей та соціальних умов, статусом. Засновник теорії соціальної мобільності П. Сорокін виділяє два типи соціальної мобільності – горизонтальну та вертикальну (див. рис. 2.7).

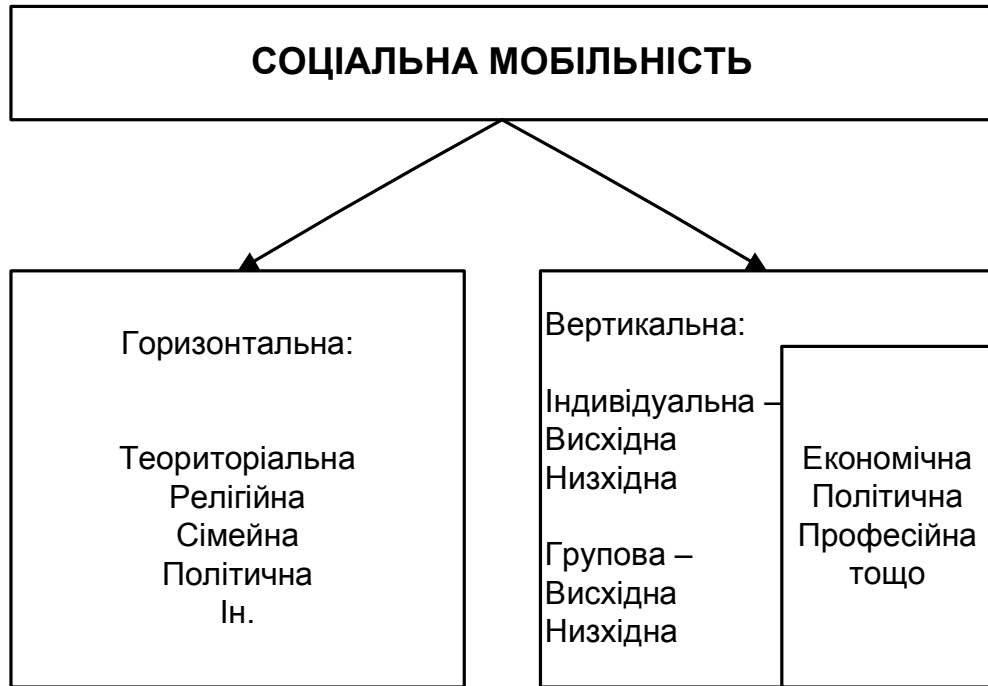

Рис. 2.7. Горизонтальна і вертикальна типи соціальної мобільності (за теорією П.Сорокіна)

Горизонтальна мобільність – це переміщення індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що лежать на такому самому рівні, тобто без зміни соціального статусу.

Вертикальна мобільність – це сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціальної групи з однієї соціальної верстви, соціального статусу на більш високий, або більш низький рівень.

Отже, теорія соціальної стратифікації забезпечує всебічний аналіз соціальної структури, всіх її елементів, починаючи від особи й завершуючи великими соціальними групами.

Висновки до розділу 2

1. Суспільне – це форма організації соціальності, певна ніша людських стосунків і взаємодій, у якій реалізується як жива ковітальність

соціальне. Іншими словами, соціальне без суспільного цілком можливе на бінарному, тріадному, кватерному чи груповому рівнях, а ось суспільне без соціального – ні. Отож соціальні відносини перебувають у підґрунті протікання всіх процесів, які відбуваються у суспільному житті, – економічних, політичних, побутових, професійних, стратифікаційних, демографічних. Ось чому *категорії* «соціальне», «суспільство», «соціум», будучи максимально широкими за обсягом і мінімізованими за змістом, багато в чому інтерферентні й відтак взаємозамінні, хоча й відмінні за уконкретненим значеннево-смісловим наповненням.

2. Соціологія – це передусім наука про суспільство як єдину надскладну соціальну систему. Вона вивчає як закономірності, так і випадкові чинники виникнення, становлення, функціонування й розвитку суспільства, його структуру та організацію, поведінку і вчинки людей у повсякденні. Тому *категорія соціологічне* значно вужче за обсягом від соціального й від соціумного, а тому й більш визначене та більш конкретне за змістом, адже визначає роботу чи діяльність, котра здійснюється у рамках і з позиції соціології як науки про суспільство.

3. Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими стосунками, відносинами та певним внутрішнім устроєм й самоорганізацією. Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язків між ними. Останні визначення у соціології сьогодні набули методологічного статусу категорійних понять, якими активно послуговуються теоретики і практики соціальної роботи.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО НАПОВНЕННЯ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

3.1. Взаємоспричинення професійної миследіяльності та рівнів професійного методологування

Уперше соціальна робота розглядається як сфера миследіяльності, котра виходить за межі як освітніх закладів і навчально-виховних комплексів, так і конкретних взаємостосунків у системах «вихователь – вихованець», «учитель – учень», «викладач – студент», «дорослий – дитина», а стосується всього універсуму людської життєактивності у часопросторі сучасного суспільства, що наповнений незліченною палітрою соціальних взаємодій і впливів осіб різних віку, статі, професії, національності, досвіду, повсякденних домагань. І хоч не всі ці соціальні зв'язки і залежності є педагогічними, проте завжди функціонально несуть те чи інше педагогічне навантаження – вимагають від особистості взірцевих думок і вольових дій, позитивних емоцій та одухотворених почуттів, гуманно реалістичних мрій і правдивої мудрості, а відтак зорієнтовують її на певний, не завжди адекватно осмислений та культурно вагомий, ідеал.

Отож соціальна робота як витвір людського розуму, помноженого на енергетику практичного діяння, являє собою два неподільних виміри фактично одного соціокультурного явища: з одного боку, це «теорія про шлях до ідеалу» (М.М. Рубінштейн), тобто наука про мисленнєві конструкції того, як саме досягти найвищих зразків удосконалення людської природи в кожному громадянині, з другого – особливе мистецтво, тобто унікальна практика винятково вмілого застосування

напрацьованого людством та самотужки здобутого кожним дорослим досвіду виховного впливу на навколишніх. Саме у цьому й полягає неперехідне значення соціальної миследіяльності як науки і мистецтва, інтегральна суть яких зводиться до майстерного вживання різноманітного знання в конкретних проблемних ситуаціях взаємодії педагога-наставника і вихованця-наступника.

У системі сучасного соціогуманітарного знання педагогіка сьогодні являє собою не лише професійну діяльність, а й соціокультурну стратегію взаємодії між поколіннями – дорослими, молоддю, підлітками чи дітьми. Вагомість майстерного володіння цією стратегією визначається двома чи не наймасштабнішими формами комунікації – у системах «батьки – діти» і «вихователь – вихованці». Звідси очевидно, що високий ступінь розвитку педагогічної миследіяльності потрібний будь-якій людині незалежно від її професійної приналежності та освіченості, а тим більше у тих сферах суспільного виробництва, де головними є міжлюдські взаємини (сім'я, освіта, політика, охорона здоров'я, дозвілля, державне управління тощо).

Крім того, вивчаючи форми, методи, механізми і засоби педагогічної взаємодії, треба зважати на відомий емпіричний факт, що свого часу названий нами «законом соленого огірка». Його сутність полягає у всеохватному взаємозв'язку, що фіксується твердженням: який росіл – такий і огірок, яке довкілля та його реалії життя – така й особистість. Тому психокультурне наповнення конкретного соціального часопростору (ментальність, мовлення, традиції, звичаї, норми, ціннісні орієнтації, вчинки та ін.), у якому від народження мешкає людина, визначає в кінцевому підсумку її розумовий, соціальний, екзистенційний та духовний розвиток.

Виняткове значення педагогічної миследіяльності як фундаментальної наукової проблеми для сучасної педагогіки пояснюється

тим, що остання є наукою практико зорієнтованою, прикладною, тобто наукою про мистецтво еталонного діяння дорослого (педагога) стосовно юної особи, котра ще не привласнила вироблених людством, серцевинних для її вітакультурного розвитку знань, умінь, норм, цінностей. А це означає, що, на відміну від точних (теоретичних) або законовідповідних наук, котрі досліджують буття як воно існує незалежно від людських цілей і бажань, педагогіка «встановлює правила і норми нашої діяльності», є наукою не про суще, а про належне, вивчаючи не те, що є, а те, як ми маємо вчиняти. Її мета – «зробити наші беззвітні діяння свідомими, невмілу роботу мистецькою, а відтак унести знання і мистецтво туди, де владарюють навички та рутини» [3, с. 23]. Звідси постає не тільки очевидна нормативність педагогіки як прикладної інтегральної дисципліни, скільки її нормотворчі спрямування, зміст, формовиявлення.

К.Д. Ушинський у зв'язку з цим пише, що педагогіка – «не наука, а мистецтво, – саме найширше, складне, найвище і найпотрібніше з усіх мистецтв...» [14, с. 32]. Педагогічна діяльність, – вказує на інший аспект піднятої проблеми М.М. Рубінштейн, – має сприяти тому, «щоб індивід зростав не лише в напрямку пристосування до дійсності, але щоб він був здатний пристосовувати її до себе у різних відношеннях та поглиблювати і творити її по-новому шляхом комбінування і перетворення у її частинах, що стосується техніки, мистецтва, науки, суспільних форм тощо» [12, с. 14]. У цьому ж проблемному полі теоретизування Г.О. Балл, порівнюючи релігійно-філософський і психологічний погляди на особистість, констатує таке: «Але якщо філософи правомірно зосереджуються на розкритті змісту особистісного ідеалу (тут можна згадати сказані у XVIII столітті слова Джамбатисти Віко: «Філософія розглядає людину такою, якою вона повинна бути»...), то головна місія психологів (принаймні, гуманістично зорієнтованих) інша – простежувати . можливості, шляхи, варіанти,

закономірності руху до нього і, якщо мати на увазі практичний вимір психології, – допомагати у цьому русі. Само собою очевидно, що здійснювати таку допомогу покликаний і педагог; педагогіка ж як наука – це, за М.М. Рубінштейном [11, с 86], «теорія про шлях до ідеалу» [2, с. 30].

У наведених теоретизуваннях важливо те, що і психологія, і педагогіка:

- методологічно споріднені науки, адже кожна, звісно у рамках свого специфічного предмета й відповідного його природі методу, виявляє те, як уреальнити бажане, досягнути ідеалу – повного розквіту і самореалізації особистості. Більше того, на наш погляд, методологічна організація психології, педагогіки і соціології як сфер людського буття є єдиною, що й об'єднує їх під вивіскою «соціогуманітарні науки». Тут нові знання і досвід добувають якісно в інший спосіб, аніж у точних чи природничих науках – не шляхом їх нарощування, підсумовування, а завдяки безперевній актуалізації і постійній реорганізації знань відповідно до нових соціокультурних умов та суспільних завдань. Звідси утверджуються дві лінії прогресу цих знань: одна

- це урізноманітнення поглядів, принципів, парадигматики, теорій і концепцій, друга – рефлексивна фільтрація й ущільнення наявних знань у вигляді метатеорій, методологічних моделей, новоявлених універсалій, концептів, епістем.

Отож однаковість методологічної організації зазначених сфер полягає в тому, що вироблені у їх змістовому форматі мислення, діяльність і безпосередні практики охоплюють усе новий і новий матеріал із міжсуспільного, етнонаціонального, групового та індивідуального людського життя, увесь час створюють нові форми комунікації і взаємодіяння людей та описують те, що створюють. Г.П. Щедровицький у зв'язку з цим пише, що «психологія – не наука, а значно більше: це й

певне бачення світу, й водночас увесь світ, узятий в окремому розвороті, певному ракурсі»; «це – вселенська сфера діяльності. Як вона буде розвиватися, залежить багато в чому від її відношень з іншими сферами...» [29, с. 14, 19].

Наочним прикладом підтвердження вищезазначеного є перетворювальний характер педагогічного знання як знання про належне – еталонне, вершинне, найдосконаліше, тобто про те, що повинно бути за найкращих умов чи обставин, але чого ще немає. Отож педагогіка як науково зорієнтована професійна діяльність, перебуваючи у сьогоденні і звертаючи увагу на своє славне минуле, все ж насправді живе майбутнім, причому благородним, високоморальним, гуманним. Більше того, педагогічне дослідження має смисл тільки тоді, коли не просто описує чи навіть пояснює відповідні виховні, дидактичні та інші явища або унормовує певну педагогічну діяльність, головно послуговуючись потенціалом професійного досвіду, а виконує хоча б одну із чотирьох своїх функцій – критичну, перетворювальну, розвивальну, нормотворчу. Примітно те, що у ситуації належного дослідницького взаємодоповнення науковцем чи науковою школою зреалізовується цикл збагачення свідомої педагогічної діяльності, котра існує лише разом із мисленням і комунікацією. «Звідси, – пише Г.П. Щедровицький, – походить і сам вислів «миследіяльність», який більше відповідає реальності й тому має замінити вислів «діяльність» як під час досліджень, так й у процесі практичної організації» [10, с. 107].

Однак перш ніж перейти до теоретичного обґрунтування педагогічної миследіяльності вкажемо принаймні на дві визначальні особливості педагогічного знання, з'ясування яких істотно полегшить аргументований розгляд об'єкта, предмета і методу новітньої педагогіки.

По-перше, педагогічне знання характеризується не абстрактністю та універсальністю, а ситуативністю і конкретністю. Це дає йому змогу бути практичним, буденно потрібним, житейськи значущим, тому що воно створюється спеціально під певну ситуацію педагогічної діяльності чи непересічний випадок. Власне цим воно відрізняється від суто теоретичного, котре максимально абстрагується від суспільних обставин і претендує на всезагальність. А оскільки педагогічне знання не спричинене універсальністю обставин і функціонує не як відповідне, то йому притаманна відносність стосовно цілей і завдань дослідника. Звідси, природно, походить його висока імовірність, зовнішня безпричинність. «Тому в один і той же історико-культурний час, – зауважує Ю.Б. Грязнова, – можуть існувати різні педагогічні концепції і системи знань, адже цілі їх творців і, відповідно, бачення ними ситуацій, проблем і перспектив педагогіки можуть бути різними» [4, с. 8-9]. Як не парадоксально, але саме наявність багатоманіття педагогічних концепцій, методів та індивідуальних практик є засадничою умовою розвитку педагогіки, який відбувається завдяки актуалізації різних форм комунікації – дискусії, спору, зіткненням, обговоренню, діалогу, конфліктної боротьби.

По-друге, педагогічне знання завжди утверджується як інтегральне, міжпредметне. Передусім свій основний масив воно черпає із психології, переорганізуючи психологічне знання у своїх – практико-ситуативних – предметних цілях. Взірцем наукового новаторства у цьому аспекті пізнавальної творчості є автор фундаментальної праці «Людина як предмет виховання» К.Д. Ушинський, котрий, звертаючись до вчителів, писав: «вивчайте закони тих психічних явищ, якими ви хочете керувати, і вчиняйте, відповідно до цих законів і тих обставин, до яких ви хочете їх докласти» [14, с. 55]. Проте найяскравішим підтвердженням змістової єдності педагогіки і психології є відомі слова іншого національного генія –

В.О. Сухомлинського: «Особливо сильним колективним інтересом наших педагогів, – писав він, – є психологія. Якщо педагогіку можна порівняти з майстернею, де створюються складні прилади, то психологія в цій майстерні – найскладніші інструменти. Не буде інструментів або вони стануть неточними – від майстерні залишаться самі стіни» [13, с. 611-612]. Мудрість цих слів – у проникливій очевидності, котра щоденно підтверджує або психологічну змістовність реальної педагогічної діяльності, або її беззмістовність, а відтак формальність, надуманість, негуманність. Водночас педагогіка має не менш тісні внутрішні зв'язки з іншими соціогуманітарними науками. Так, скажімо, її можна розглядати і як галузеву соціологію, зважаючи на безпосередню причетність до предмета соціологічного пізнання – соціальної взаємодії, і як практичну філософію, для якої «любов до мудрості» є безпосередньою практикою зрілого педагогічного життя.

Основні складові соціальної роботи як сфери миследіяльності Ідея миследіяльності (МД) та її схема належить Г.П. Щедровицькому, що обґрунтовані ним у вересні 1980 року як результат тривалої мисленнєво-ігрової Імітації та низки рефлексивних дискусій представників наукової школи у розвитковому форматі системомиследіяльничої методології [1; 9; 10; 28; 30]. Логіка рефлексивної аргументації полягала щонайперше у розмежуванні реальності миследіяльності і дійсності мислення. «Світ миследіяльності, нашої практичної діяльності, – пише відомий філософ, – це у мене реальність, реальний світ нашої діяльності, нашої роботи, наших взаємостосунків. А світ мислення – це дійсність, ідеальний світ. І за допомогою комунікації, а потім у згорнутому вигляді завдяки поєднанню чистого мислення з миследіяльністю, людина весь час живе у двох світах - реальному та ідеальному». Перший – це світ науки, тобто ідеальних сутностей, котрі є могутнім засобом аналізу реальності. «Тому що одна й

та ж реальність відображається у різних ідеальних мисленневих схемах залежно від того, якою мовою ми користуємося і які системи знань і понять застосовуємо. Ми, таким чином, починаємо дивитися на неї немов би з різних сторін... Отож, наука не дає нам законів життя реального об'єкта. Загалом вона до реальних об'єктів не має відношення. Наука розпочинається з певної ідеалізації. Провести ідеалізацію – це означає зуміти із реальності щось витягнути і перекинути в дійсність мислення» [9, с. 52-54].

Наступним кроком теоретичної рефлексії групової роботи команди Г.П. Щедровицького було створення і детальне оргдіяльнісне опрацювання трипоясної принципової схеми МД, що містить відносно автономні, розташовані горизонтально один над одним, пояси: 1) МД – соціально організованого і культурно закріпленого колективного мислєдїяння, яке зумовлене конкретними проблемними ситуаціями та їх смисловими полями; 2) Д-К – поліфонічної і поліпарадигмальної думки-комунікації, котра насамперед відображається і закріплюється у словесних текстах, живе за принципами полілога, суперечностей, конфліктів і проблематизацій; 3) М – чистого мислення, яке розгортається в невербальних схемах, формулах, графіках, таблицях, картах, діаграмах, що «можуть прочитуватися і використовуватися у процесах аналізованого мислення або як знакові форми, що зображають ідеальні об'єкти та ідеалізовані мисленнєві процедури, або ж як самі ці ідеальні об'єкти – мислєдїяльнісні чи природні, в котрі «впирається» наша думка» [28, с. 289]. При цьому центральним тут є пояс Д-К, оскільки саме він поєднує в одне ціле праву і ліву частини схеми, тобто зіштовхує принаймні двох, а реально групу, учасників діалогу, кожний з яких виступає і як мислячий у процесі комунікації, і як той, хто розуміє повідомлення партнера чи партнерів, а також по-своєму інтерпретує текст у площині «мисленневих

дошок» і в контексті індивідуального та колективного діянь під час відкритих виступів-презентацій, зреалізовуючи авторські форми рефлексії у динамічному просторі-часі загальної рефлексивної дискусії.

Мисленнева проекція методологічної концепції про миследіяльність на сферу педагогіки як практичного мистецтва і прикладної науки дає змогу визначити її основний зміст як взаємодоповнення щонайменше трьох складових – педагогічної діяльності, педагогічної взаємодії-комунікації і педагогічного мислення, котрі й інтегруються, за принципом кватерності К.Г. Юнга [31], у четверту, метасистемну організованість – власне педагогічну МД. Пропонована мислесхема на сьогодні може бути істотно збагачена, зважаючи на такий момент: теоретично обґрунтовуючи виголошену в 2005 році ідею професійного методологування, нам удалося створити та охарактеризувати модель взаємодоповнення поясів і процесів миследіяльності та методологування, що дає більш розгорнуту і деталізовану картину того, якою в ідеалі має бути вітакультурно зорієнтована, ефективна і досконала, методологічна діяльність [21, с 47-68].

Однак за логікою нашої теоретико-методологічної роботи цікаво не тільки вказати на вагомість, функції і складові педагогіки як сфери МД, а й у котре відрефлексувати її об'єкт, предмет і метод.

Здавалося б очевидно, що саме людина є об'єктом педагогічної діяльності. Але, по-перше, саме поняття «людина» самодостатньо не існує, як і не існує людина сама собою, по-друге, людина живе і діє у світі, точніше у взаємодії з ним через просторово-часові ситуації своєї життєдіяльності. Тому людина – це рамкова умова для педагогіки як, до речі, й інших наук (передусім психології і соціології). Зважаючи на це, слідом за Ю.Б. Грязною [4], вважаємо, що об'єктом педагогічної діяльності є людина у світі, що підкреслює організуючу роль педагогіки

стосовно соціуму. У зв'язку з цим слушно виокремити чотири типи педагогічного ставлення до світу, а відтак до людини і до певної спільності, що ґрунтуються на різних уявленнях про його базовий процес і визначають відмінні поняття, форми, методи і засоби конкретної педагогічної діяльності. У підсумку одержимо чотири типи ідеальних педагогів – збереження, відродження, розвитку і творення, котрі більшою чи меншою мірою наявні за конкретних культурно-історичних умов, хоча в цілому існує тенденція переходу від двох базових (трансляційних) типів до двох наступних, інноваційних.

Крім того, треба доповнити запропоновану типологію ще принаймні двома так званими виродженими типами педагогічних практик: а) «безпредметною» педагогікою, яка з тих чи інших причин втратила уявлення про світ узагалі та досліджує людину (дитину) самодостатньо (прикладом тут є ідеї «виховання вільної особистості», «підготовки гармонійно розвиненої людини» і т. ін.); б) «беззмістовною» педагогікою, котра нехтує людською складовою педагогічного об'єкта, переорієнтовує професійну діяльність із процесів формування особистостей на роздуми та розмірковування про облаштунок світу, перспективи його розвитку [пор. з 4; 8].

Одним із прикладів науково-методологічної розробки педагогіки творення є запропоновані нами концепція інноваційної системи модульно-розвивального навчання [20] і теорія освітньої діяльності [16; 25], що досліджують таке складне явище психолого-педагогічного практикування як творення (рос. – созидание) та його інваріанти – культуротворення, взаємотворення, самотворення людини, самотворення Я-концепції, нормотворення, смислотворення та ін., розкривають принципи і закономірності колективного та індивідуального творення соціально-культурного змісту кращого етнонаціонального досвіду на рівнях

корисних предметів і наукових знань, добрих взаємостосунків і норм-правил, особистісних цінностей і духовних продуктів, у т. ч. форм мислення, діяльності і професійного методологування. До того ж для розгляду творення як категорії сучасної культури існує кілька вагомих причин: 1) починаючи з біблійних часів і до наших днів, це поняття є світоглядною універсалією, базовою категорією культури; 2) воно інтерпретується як проблема для теоретичних досліджень і роздумів, котрі оформляються у різні теорії і наукові течії; 3) навколо цього поняття ведуться інтенсивні обговорення і дискусії, воно спричинює інтелектуальні та емоційні конфлікти, згуповує і роз'єднує мислителів; 4) крім функціонування у сферах мислення і комунікації, є формою організації людської діяльності, суспільного життя та індивідуальної самосвідомості.

Очевидно, що різні системи педагогічного знання, так чи інакше відображаючи об'єкт педагогічної діяльності, організуються довкола різних предметів вивчення, дослідження. Звідси закономірна багатопредметність педагогіки як прикладної, технічно досконалої, науки та особливого мистецтва впливу на людину. Відмінності предметів вивчення здебільшого пов'язані з різними уявленнями про світ, про базовий процес педагогічної творчості (навчання, виховання, освіта, самореалізація і т. ін.), тобто залежать від ціннісно-цільової орієнтації дослідника та прийнятої ним до зреалізування певної парадигми – авторитарно-імперативної чи гуманної (Ш.О. Амонашвілі), традиційно-інформаційної чи гуманістичної (Є.В. Бондаревська), адаптивно-традиційної чи гуманітарної (А.П. Валіцька), соціоцентричної чи гуманізації освіти (І.А. Зязюн), науково-технократичної чи езотеричної (І.О. Колесникова), авторитарно-маніпулятивної чи підтримувальної (Г.Б. Корнетов), класичної чи критично-креативної (В.К. Корсак), об'єктивності чи суб'єктивності (В. А. Петровський), просвітницької чи проектно-

естетичної (Х.Г. Тхагапсоев), пізнавально-трансляційної чи вітакультурної (А.В. Фурман), епістемологічної чи методологічної (Г.П. Щедровицький, В.А. Нікітін), когнітивної чи особистісної (Є.А. Ямбург) [див. детально 16, с 47-86]. У цьому проблемному контексті, аргументуючи свого часу виняткове значення вітакультурної парадигми [17; 23], вкажемо на переваги методологічної, яка «насамперед зорієнтована на осмислення і роботу зі всіма наявними парадигмами освіти, й у такий спосіб породжує власні засоби і форми у самому світі освіти»: вона «буття людини вбачає у мислєдіяльності, а не у соціальних формах, ...зорієнтована на відтворення і розвиток спроможності суспільства та його членів до утримання і творення форм мислення і діяльності», коли не особа породжує останні, а мислєдіяльність творить людину, визначає соціальні форми відносин, а не навпаки [8, с. 21, 110-111].

Предмет пізнання, як відомо, – це закономірність, процес або чітко визначений зміст чи виявлена якість, у яких реальність постає перед дослідником. Він не виявляється, а формулюється людською думкою. Поняття предмета вивчення Г.П. Щедровицьким методологічно обґрунтовується на протиставленні об'єкта і знань про цей об'єкт. За такого розуміння предмет – продукт людського мислення, що нетотожний об'єкту і незводимий до нього, що існує в особливих засобах науки і, як окремий витвір людського соціуму, підпорядкований особливим закономірностям життя, що не співпадають із закономірностями буття самого об'єкта... Характер предмета залежить не лише від того, який об'єкт він відображає, а й від того, навіщо цей предмет сформований, для вирішення якого завдання» [28, с. 647]. Якщо прийняти до уваги ідеали й завдання педагогіки, зорієнтованої на розвиток і творення, то предметом новітньої педагогіки має бути педагогічна мислєдіяльність як сфера утримання і добування нових зорганізованостей мислення і діяльності,

відтворення і збагачення самого світу МД у формах практичного мислення, думки-комунікації і чистого педагогічного мислення.

Таке оновлене упередження педагогіки природно збагачує уявлення про педагогічну діяльність, основними функціями якої стануть проектування, організація, рефлексія і керівництво розвитковим перебігом як основоположних процесів творення (предметів, технологій, організацій, людей, культури, життєдіяльності), так і самотворення (індивідуального світу Я людини, психодуховного образу світу, міжособистісних взаємостосунків, окремої індивідуальності, колективних та індивідуальних форм МД, Я-концепції тощо). Очевидно, що зазначена МД організується довкола явної і неявної педагогічної взаємодії, котра центрується на комунікації як центральній ланці, що забезпечує розвивальне творення відношень у системі «Людина – Світ». Тоді під час комунікації «відбувається не передача готових знань про світ, а їх створення – через розоформлення і проблематизацію наявних знань і добування нових. Організація комунікації, таким чином, знімає проблему передачі і засвоєння знань, оскільки знання привласнюються у процесі їх створення, хоча, звісно, існує проблема самої організації такої комунікації» [4, с. 9].

Отже, основним знанням у педагогіці творення є те, що повно висвітлює будову та організацію педагогічної мислєдіяльності загалом і педагогічної комунікації зокрема. Таке знання охоплює не три, як зазначає Ю.Б. Грязнова, а принаймні чотири виміри організації МД: а) логіку її будови-перебігу; б) специфіку людського матеріалу (фізіологічну, психологічну, соціологічну, культурологічну і т.п.), що долучена до педмислєдіяльності; в) світ, який створюється педагогічною МД і до якого готуються люди; г) взаємодію людини і світу, в котрій співорганізуються попередні виміри знання про процеси, методи, техніки, форми і засоби цієї МД.

3.2. Використання категорій як інструментів професійної мислєдїяльностї працівників соціальної служби

Сучасні фундаментальні перетворення у структурі соціуму – регіоналізація, глобалізація, економічні й екологічні проблеми, тероризм тощо – вимагають змін і в методології їх обґрунтування. Насамперед констатуємо відмову класичної методології від претензій на абсолютну істину, усвідомлення того, що, по-перше, вона формувалася у рамках процедурної багатоопераційності природничих наук, по-друге, – набула амбіційного пафосу революційності й тотального осмислення соціуму тільки в жорстких конструкціях логічного дедуктивізму й економічного детермінізму. Відтворити всю сукупність формовиявів соціальної динаміки за допомогою наявного інструментарію класичної методології стає справою все більше й більше проблематичною. Відтак постає питання: «Чи можна здобути пізнавальними засобами осягнути, усвідомити та зрозуміти складні об'єкти соціальної реальності?» Якщо виходити з того, що вони знаходяться у постійному розвитку, то повинні також розвиватися і засоби та інструменти їх пізнання, перетворення, конструювання. Тому гіпотетично можна передбачити, що цільовим вектором методологічного обґрунтування соціокультурних процесів є використання принципово нового арсеналу засобів пізнання-моделювання їх сутнісної природи.

Смислова навантаженість соціальних подій, процесів, явищ, їх кардинальних змін повинна систематизуватися методологією пізнання і діяльності й одночасно вводитися у предметне поле практичних дій, різних форм повсякдення. Нами зреалізовується спроба осягнути смисл соціального методологування, що не претендує на остаточне розв'язання цієї проблеми. Але лише її постановка, а тим більше інтелектуальне здолання, на нашу думку, вимагає тривалого фундаментального вивчення.

При цьому притримуємося тієї концепції, яка обґрунтована в роботах зарубіжних [7; 14] і вітчизняних [9; 23; 26] авторів, уносячи в її сутнісний зміст низку доповнень, логічних узагальнень, теоретичних міркувань і методологічних ідей.

Почнемо з того, що осмислення і практичне використання методологічних засобів вимагає експлікації поняття «методологія». Аналіз літератури з даної проблеми показує, що воно визначається по-різному, причому не всі автори дотримуються логічно чітких дефініцій. Деякі трактування відрізняються незначними розходженнями, однак більшість з них є сутнісно різними. Одні автори під методологією розуміють учення про методи пізнання і перетворення дійсності [7; 20], інші – практичне використання методів і прийомів пізнання і діяльності [6; 26]. Отож у першому випадку методологію розуміють як науку, що узагальнює і систематизує знання про методи наукового пізнання, тобто як філософську теорію методів, у другому – як застосування теорії до вирішення практичних завдань чи проблем, себто як самостійну прикладну дисципліну, що цілеспрямовано відрефлексована від формальної логіки і гносеології.

Як бачимо, одне і те ж поняття «методологія» набуває двох кардинально різних за спрямуванням і змістом визначень: це є і наука про методи, їх структуру та логічну організацію і водночас технологія використання даних методів. Для виправлення цієї двозначності потрібно або ввести у професійний обіг різні терміни для позначення цього суперечливого змісту, або ж робити спеціальні роз'яснення – коли методологія використовується як наука про методи, а коли – як їх практичне застосування. У першому разі мовиться про співвідношення теорії і методу, коли основні принципи, поняттєво-категорійний апарат теорії спрямовуються на пізнання сторін, аспектів чи моментів реально

існуючого чи ідеального об'єкта; у другому – про емпіричне втілення теорії у практику. Адже дослідника цікавить не тільки і не стільки пізнання об'єкта (хоча це первинно і важливо), зрозуміння технології його вдосконалення і прикладного використання.

Отже, існує велика плутанина у визначенні того змісту, що описується чи пояснюється терміном «методологія»: з одного боку – це вчення про структуру, логічну цілісність, методи і засоби діяльності, з іншого – практика їх реального, конкретно-ситуативного чи суто суб'єкт-діяльнісного, уможливлення. Якщо у першому випадку, слідуючи етимології словосполучення, методологія – як філософська, так і загально – чи спеціально наукова, – це справді окремий пласт організації завдань, продуктів мислення і соціального досвіду людства, що сконструйований у вигляді окремого вчення, то в другому – названий термін втрачає своє означення, адже відображає те, що протистоїть ученню як сукупності теоретичних положень, що здобуті у психологічній, соціологічній, педагогічній чи інших галузях соціогуманітарного знання. У зв'язку з тим, щоб здолати зазначену суперечність та рефлексивно упрозорити світ методології, одним із авторів у 2005 році запропоновано термін «методологування» [21; 23; 24], а у 2006-08 – різнобічно обґрунтована ідея та низка засадничих моделей професійного методологування як окремої дослідницької програми [22; 25; 28] авторської наукової школи. Крім того, співавтором у 2010 доведена винятково важлива роль універсалій у процесі методологування як форм і засобів абстрагування-ідеалізації в контекстах пізнання і діяльності, що задають філософські категорії та організуються у вигляді специфічної мислєдіяльності. У будь-якому разі очевидно, що методологування – це такого рівня відрефлексована методологічна робота, що уможлиблює реальне впровадження найрізноманітніших способів, форм і засобів людського практикування на будь-який предмет і може

здійснюватися професійно, аматорськи чи примітивно, непрофесійно, неефективно. Оскільки суспільство – це переплетення найрізноманітніших відносин, дій і впливів осіб, соціальних груп і спільнот, то у їхній життєдіяльності важливим є розуміння смислового навантаження між фактичними (практичними) і логічними (ідеальними) зв'язками. Знаний соціолог сучасності Даніел Белл, розробляючи методологію соціального пізнання, зазначав: «Історія – плин подій, а суспільство – переплетення багатьох типів стосунків відомих не просто завдяки спостереженню. Якщо ми припустимо відмінність між питаннями про факт і питаннями про відношення, то тоді пізнання як поєднання обох цих сторін залежить від правильної послідовності між фактичним і логічним порядками. Для досвіду фактичний порядок первинний, для значення первинним є логічний порядок» [3, с. 202], а відтак виняткової актуальності набуває адекватне розуміння смислового наповнення цих зв'язків.

На сучасному етапі актуалізації методологічних досліджень чітко викристалізувалася проблема важливості й можливості формування самостійної наукової дисципліни – логіки розуміння. Проблема виникла не випадково. Ще на початку 50-х років минулого століття на філософському факультеті МДУ аспірантами був організований науковий і методологічний гурток, який займався логічними дослідженнями. Його активними членами були Сергій Аверінцев, Олександр Зінов'єв, Евальд Ільєнков, Мераб Мамардашвілі, Георгій Щедровицький та інші. Ними були сформульовані програмні положення створення нової логіки, яка, спираючись на діяльнісний підхід, поєднувала б формально-мовний аналіз із змістовим (категорійно-онтологічним) та із процедурним. «Мислення у такому ракурсі розглядалося у двох аспектах: структурному – як знання, і процесному – як діяльність» [1, с. 924]. Одним із лідерів цього гуртка був Олександр Зінов'єв (1922-2006), котрий обстоював не тільки потребу, а й

реальну можливість створення нової логіки. Він наголошував, що «спроба інтерпретувати класичну логіку висловлювань як теорію логічного висновку уможлиблює виникнення особливого наукового напрямку методологічних досліджень» [6, с. 97], який пізніше, інтелектуальними зусиллями одного з авторів, й отримав офіційну назву «методологування» [21-26]. Осмислена в контексті розуміння категорія діяльності із пояснювального принципу стає базовою при створенні нової філософської методології, універсальним засобом осмислення проблемних ситуацій. «Методологія, на думку авторів діяльнісного підходу, спрямована не на конкретні науки, види діяльності, а на весь універсум людського буття. Методологізація буквально всіх сфер людської життєдіяльності стає тенденцією сучасної культури. Якщо наука сформувалася онтологією природи і натуралізмом, то методологія як нова форма мислення і діяльності насамперед створилася онтологією діяльності і діяльнісним підходом», – узагальнює напрацювання СМД-методології О.Ю. Бабайцев [1, с. 925].

Методологування є синтетичним способом рефлексивної мислєдіяльності, поєднуючи в одну систему різні способи мислення – філософське абстрагування, історичні й соціологічні пошукування, науково-дослідницьку діяльність, базовану на моделюванні об'єктів і продукуванні мисленнєвих сутностей, форм, образів. Одночасно – це процес дієво напруженого застосування дослідником складної системи домінантних парадигм, соціальних наративів, інтерпретаційних прийомів, методів, способів і засобів на шляху розуміннєвого осягнення суті та змісту соціальних явищ. Як тип духовно-практичного освоєння дійсності методологування є і пізнанням, і творенням об'єкта, а також самопізнанням і самотворенням самого діяльного суб'єкта. Тому вкотре аргументуємо правомірність у відрефлексуванні методології як теорії і

«методологування як надскладної та багатопредметної професійної діяльності» [23, с. 6]. Розвиваючи цю ідею на Десятому щорічному зібранні авторської наукової школи (серпень 2010 року), було наголошено, що «різним ступеням організації методології як вчення (філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова, конкретно-тематична) відповідають різні рівні уможливлення методологування як практики, тобто здійснення методологічної роботи на тому чи іншому рівні мислєдіяльнїсного практикування – філософське, загальнонаукове, спеціальне і спеціалізоване методологування...» [див. 5, с. 210].

Примітно, що Г.П. Щєдровицький ще в 1983 році, рефлексуючи передісторію становлення організаційно-діяльнїсної гри (ОДГ), писав, що «методологія – це не просто вчення про засоби і методи нашого М і діяльнїсності, а форма організації і в цьому значенні «рамка» всієї МД і життєдіяльнїсності людей, що методологію не можна передавати як знання чи набір інструментів від однієї людини до іншої, а можна лише вирощувати, долучаючи людей до нової для них сфери методологічної МД і забезпечуючи їм там повну і цілісну життєдіяльнїсність. У зв'язку з цим, природно, всі ці знання про ті форми практичної організації МД, у яких колективне методологічне М могло б вирощуватися не тільки у вузьких та езотеричних групах методологів, але й у значно більш широких за своїм складом групах професіоналів і фахівців» [28, с. 118; 29, с. 59]. Фактично Георгій Петрович свідомо розмежовує методологію-як-учення і методологію як практику, хоча й не позначає у другому випадку окремим терміном те, що називає «форма організації і «рамка» всієї МД», а пізніше обґрунтовує поняття про методологічну роботу та подає її шість ознак [див. 28; 26]. Натомість він як лідер потужної філософської школи обрав інший шлях – проводить уже не методологічні семінари, а практикує численні ОДГ, котрі щораз творяться як нова форма організації та метод

розвитку колективної МД за базовою схемою здійснення останньої, відкритої у 1980 році [17, с. 105-107,182-187; 28; 30]. Учасники цих ігор, і першочергово самі методологи, вдаючись до полідисциплінарного та метасистемного ігрового імітування такої МД, не лише діяльно реалізують основні ідеї та принципи СМД-методології, а й здійснюють прикладну методологічну роботу високої досконалості та ефективності. Вони добре розуміють, що «ніхто з них немає, по-перше, способів вирішення поставленого перед ними завдання, а по-друге, способів організації потрібного за цих умов колективного мислення; як друге, так і перше треба було шукати під час самої колективної роботи, а тому всім учасникам належало розвивати існуючі засоби, методи та оргформи МД і розвиватися самим» [28, с. 121; 29, с 61]. До сказаного додамо, що до оргдіяльнісних та імітаційно-вчинкових форм професійного методологування, крім методологічних семінарів та ОДІ, треба віднести також освітньо-методологічні сесії та модульно-розвивальні методологічні тренінги, ідея яких виникла та опрацьовується у рамках чинної авторської наукової школи.

У зв'язку з вищенаведеними міркуваннями виникає питання про відносність тотожності і відмінності між класичною методологією і методологуванням. Класична методологія історично формувалася у предметному полі природничих наук – математики, фізики, хімії, біології та ін. Її відмінною рисою було обґрунтування всезагальності і важливості знань, що вимагали монологічності і виключали будь-яку інтерактивну діалогічність як прояв суперечливості пізнавального процесу, а отже, підтверджували його неістинність. І це сприяло потужному розвитку природознавства. Однак революція у лоні останнього наприкінці 19-го початку минулого століття (відома як «криза фізики») похитнула, здавалося б, непорушні засади класичної методології, а саме принципи

причинності, об'єктивності, спостережуваності, однозначності тощо. В об'єктному полі сутнісних змін були сформовані теорії відносності, імовірності, інформатики, кібернетики, генетики, створені релятивістська і квантова фізики.

Однак нас цікавить не історія класичної методології, а ступінь її продуктивності в осмисленні складнодинамічних розвивальних систем. Результативне налаштування цієї методології – отримання істинного знання, що зумовлює його асиметричну суб'єкт-об'єктну пізнавальну схему. Мисленнєва спрямованість методологування принципово інша – зорієнтована на розуміння смислового навантаження знань, його соціокультурних і ціннісних наповнень. Особливо це стосується осмислення тенденцій розвитку суспільного життя, переходу від вивчення соціальної статичності до пізнання соціальної динаміки, переростання локальних соціальних процесів у регіональні, а регіональних – у глобальні. У цьому процесі здійснюється введення часового параметру в саму методологію мислення, урахування змін у конфігурації соціального простору, просторової і часової трансформацій соціальної структури соціумів. Осмислення цих та інших процесів здійснюється у форматі суб'єкт-суб'єктних розуміннєвих відношень. Суб'єкт вступає у пізнавальні відношення не з реально існуючим, чуттєво сприймаючим об'єктом, а з об'єктивованою системою знань про нього. Справа в тому, що соціальні знання – не стільки сукупність установлених фактів, скільки спосіб їх розуміння, котрий досягається шляхом методологування. Факти, не пронизані розумінням, це лише знання того, що є, а не усвідомлення чому і для чого воно є, яка функціональна призначеність цих знань. Це – знання наслідку без знання причин їх виникнення, тобто без внутрішніх зумовлювальних тенденцій, без законів розкриття сутності.

Методологічні парадигми наукових пошуків і дослідницькі стратегії об'єднуються ідеєю про те, що суб'єкт є гарантом існування зовнішньої реальності, її сутнісних характеристик та об'єктивності. Йому надані абсолютні повноваження виділяти як істинні ті сторони, аспекти, складові, фрагменти, ознаки об'єкта, які є відправними точками для подальшого методологічного аналізу. Проте останній, відповідно до запропонованої одним із авторів моделі рівнів професійного методологування [26, с. 51; 23, с. 8], далеко неповно характеризує світ сучасної методології, хоча й належить до базових, засадничих, на якому здійснюється мікророзкладання чи урозчленовування цілого на частини. Саме уможливлення цього стартового рівня (точніше – макрорівня) чомусь часто вважається чи не вершиною визначення методологічних основ не лише соціогуманітарних досліджень, а й тих розвідок, що проводяться у царині природничих і технічних наук. Однак модель указує на протилежне: цей вихідний рівень є всього-на-всього початком здійснення робіт якісно вищого методологічного гатунку – рефлексії (мезорівень), розуміння (екзорівень), мислення (макрорівень), власне методологічної роботи (мегарівень) і насамкінець повноцінної методологічної діяльності (метарівень). Кожному із названих рівнів буде притаманна специфічна методологічна невизначеність, що характеризуватиметься поліваріантністю свого так чи інакше не чіткого упередметнення й залежатиме, з одного боку, від критеріального набору вимог, котрі зростають від макрорівня (аналізу) до метарівня (методологічної діяльності), з іншого – від «чистоти» методологічного мислення на кожному із щаблів методологування, котра, навпаки, вбуває від найвищого рівня до найнижчого. В останньому разі це означає, що на метарівні така невизначеність є абсолютною, тобто сутнісно втілює чисте мислення як ідеал, далі вона закономірно зменшується, послаблюючи з кожним

модельним «кроком вниз» рефлексивно-мисленнєве напруження, аж до найнижчого, базового чи вихідного рівня методологічного аналізу.

Для нас важливо те, що запропонована модель професійного методологування дає змогу не лише чітко розвести методологію-як-учення і методологування як практику, а й є своєрідним спільним знаменником або зв'язуючою ланкою вказаних сфер докладання людських зусиль. Більше того, самою природою соціальної дійсності спричинена потенційна єдність суб'єкта і об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного, суб'єкт-об'єктних відношень у суспільному житті. Ця самобутня єдність постає як важливий концентр, який визначає логіку розгортання будь-якого спрямованого пізнання.

На рівні розуміння соціальної реальності мисленнєва діяльність із суб'єкт-об'єктної пізнавальної схеми зміщується у формат суб'єкт-суб'єктних пізнавальних відношень. Розуміння, на відміну від пізнання, є осмисленням внутрішньої природи, інтерпретацією знання про об'єкт, у процесі якої знаходиться смисл, присутність у ньому соціокультурного, ціннісного, особистісно значущого. Хоча соціальна реальність, як і природна, існує сама собою об'єктивно, однак при її осмисленні ми змушені зважати на наявність суб'єктивного чинника. Сутнісне осмислення соціального об'єкта здійснюється у безпосередній суб'єктивній формо-поставі із визначенням мети, наміру, мотиву, усвідомленого застосування ефективних мисленнєвих засобів досягнення результату, тобто з допомогою рефлексії і саморефлексії.

Воднораз розуміння – це й логічна раціоналізація пізнаних соціальних дій і взаємодій, установлення в них всезагального і найважливішого. У розуміючій соціології М. Вебер обґрунтував ідею життєутверджувальної раціональності, котра виробляється і ментально закріплюється культурно-етичними вимогами протестантизму, активно

функціонує на принципі максимізації ефективної діяльності у різних сферах соціального життя. Згідно із вимогами цього принципу аналіз соціальної реальності передбачає віднайдення її смислоутворювальних елементів, які спричинюють дію різних форм наукової раціональності – ціннісної, цілепокладальної, смислопогоджувальної тощо. Сутністю будь-якої соціальної дії, за Вебером, і постає конституючий її структуру смисл, який співвідноситься зі смислами дій інших людей. Система відношень таких діяльнісних смислів утворює смислове наповнення соціальної структури суспільства, у котрому розуміння виявляється у новій функціональній ролі – є моментом цілепокладання у здійсненні діяльності, тобто в освоєнні суб'єктом (який привласнив і використовує норми існуючої культури) соціального об'єкта, у розширенні поля смислотворчості власного життя, в надіях, мріях, сподіваннях, безнадійності і суперечливості як містерія уособленого смислу.

У системі суб'єкт-суб'єктних пізнавальних відношень мисленнєвий процес здійснюється не за правилом «від живого споглядання до абстрактного мислення», а у форматі розуміння смислу знання і діяльності, їх соціокультурних вимірів і ціннісних орієнтацій. Аналізуючи процес розуміння, важливо відмітити, що він є усвідомленим переведенням знань про об'єкт у статус об'єктивної реальності, де мисленнєва діяльність з ним здійснюється як з реально існуючим об'єктом. «Розуміння, – наголошує С. Кримський, – це ренесанс глибинних смислів подій, співпричетних людській діяльності, і розгортання їх у проблемному полі культурно-історичних систем за їх специфічними параметрами» [9, с. 40]. Розуміння – це ще й розкриття «смислового потенціалу речей у системі суспільно-історичної практики; воно співвідносне не просто з пізнанням явищ, а з більш широким відношенням до об'єктів – із духовним і духовно-практичним освоєнням дійсності» [9, с. 38].

Розуміння, зауважує Г.П. Щедровицький, – це головна людська функція, а мислення – функція рафінована. Знаменитий скандинавський лінгвіст Гунар Ульдаль говорив так: справжнє мислення – це як танок коней, воно дуже рідко зустрічається і відіграє приблизно таку саму роль у житті людей; йому треба спеціально навчатися, і навіть ті, хто пройшов хорошу школу мислення, далеко не завжди, здійснивши це раз чи два, можуть повторити це втретє і вчетверте. Отож мислення відбувається лише на дошці і з допомогою дошки, на якій той, хто ним володіє, фіксує у схемах, моделях, графемах, формулах і таблицях результати свого чистого мислезреалізування. Натомість розуміння – це завжди «певна смислова організація знакової форми тексту, наявна під час співвідношення його елементів з об'єктивно-операційними умовами ситуації (... що сприяє відновленню структури смислу, закладеного в тексті процесом мислення) і структурування площини змісту стосовно смислової структури тексту... Насправді відновлення змісту в процесі розуміння здебільшого перетворюється у його творення й, отже, стає особливою роботою із змістом, найчастіше – перекомбінуванням його з одного виду в інший. А це є... найважливішою складовою мислення» [28, с. 484, 483].

Отже, зрозуміти – це передусім так пристосувати до себе одержаний зовні текст (ним може бути як слово, репліка, картина, так і суспільна проблема чи категорія культури як світоглядна універсалія), щоб відбулося відновлення у ситуації того смислового поля, про яке й мовиться в тексті. А це і є смисл, тобто миттєво зафіксована структурна наявність процесу розуміння (О.І. Генісаретський, Г.П. Щедровицький) і водночас «мисленнєвий зміст, який виявляється і привласнюється під час розуміння мовного вислову» [2, с. 939-940]. Причому смисли, на відміну від значень, завжди ситуативні, пов'язані із феноменологічним перебігом розуміння та спричинені низкою чинників (актуальною ситуацією, установками, цілями

і самовизначенням людини, її дієвими знаннями та конструктами самоусвідомлення тощо). І якщо значення імітує фрагменти і зв'язки структур смислу, підлягає розуміннєвому проникненню, породжуючи тим самим «вторинні» та «оштучнені» смисли, то самі смисли стосовно значень діють як їх «уприроднення і реалізація у ситуаціях комунікації» (О.Ю. Бабайцев) [2, с. 940]. А це вказує на наявність ще одного надпроцесу, коли розумінню (рефлексивному і діяльному) підлягають не лише значення, а й смисли, точніше – коли уможливлується хід-перебіг смислопродукування і смислотворення, які доступні мислителям і науковцям, котрі реально досягнули вищих рівнів професійного методологування, тобто спроможні своє опрацьоване та ситуативне знання про смисли зробити засобом його поглибленого розуміння та збагачення, а відтак й тонким розуміннєво-мисленнєвим інструментом саморозвитку і самотворення власної ціннісно-сислової сфери.

У будь-якому разі очевидно, що проблема розуміння вийшла за межі буденних уявлень про сутність соціальних змін. Питання в тому, як усе це розуміти? Воно є одним із найсуттєвіших в сучасних українських реаліях. У системі суб'єкт-об'єктних пізнавальних відношень формуються лінійні концепції розвитку, передусім еволюційна теорія видів тваринного і рослинного світів Ч. Дарвіна у природознавстві, формаційна теорія історичного розвитку людства К. Маркса у суспільствознавстві та ін. У парадигмальних рамках суб'єкт-суб'єктних відношень постають біциклічна і системно-миследіяльнісна моделі розуміння [16; 20а; 28, с. 481-484].

Розуміння суспільства у сучасній соціології здійснюється з допомогою різних концептуальних моделей – Е. Дюркгайма, М. Вебера, Т. Парсонса, Д. Бена та ін., в яких суспільний розвиток розглядається як циклічний, багатовекторний з можливістю альтернатив. Зміна

парадигмального суб'єкт-об'єктного спрямування на суб'єкт-суб'єктне уможлиблюється шляхом переінтерпретації категорій «суб'єкт» і «об'єкт», аналізу їх функціонування і розвою в конкретному соціальному і культурному контекстах. Тому відмінність методологування від класичної методології полягає у розумінні смислових значень таких концептів, як «знання» і «розуміння», пізнавальних відношень «суб'єкт-об'єкт» і відношень взаємодії «суб'єкт-суб'єкт». Оскільки методологування – це щонайперше набір ефективних засобів розуміння смислу, то воно спрямоване на відшукування і рефлексування осьового принципу, який наскрізь пронизує ту чи іншу концептуальну схему. В міфах, віруваннях, писемних пам'ятках минувшини, світових релігіях багатьох народів постійно зустрічаємо смисложитєвий запит: чи є вищий, єдиний і вічний для всього людства, смисл буття? Особливо актуальний він у наш час, коли в умовах глобалізації традиційні цінності не в змозі забезпечувати духовну єдність усього людства. Питання про смислову єдність останнього, без якої воно розсипається на позбавлений смислу калейдоскоп подій, – це питання про долучення людини до низки усвідомлених повноцінних діяльностей. Відповідь на нього людство давало ще на початку формування проблемного простору духовно-теоретичної діяльності. Досягнення мисленнєвого усвідомлення єдності всесвітньої історії, її «осьового часу» здійснювалося, за К. Ясперсом, приблизно у період з 800 по 200 роки до н. е., коли у різних регіонах паралельно виникають потужні «масиви» духовного життя, що були започатковані у Китаї Конфуцієм і Лао-Цзи, в Індії – Буддою і мислителями Упанішад, в Ірані – Заратустрою, у Палестині – пророками, у Греції – філософами і трагіками. «Осьовий час» – «це відтинок самобутнього і водночас конгеніального та когерентного «архіпелагу» локальних суспільств тогочасного людства із VIII по II століття до н. е., протягом якого відбувається трансформування означених

суспільств у єдину всесвітню історію та становлення людини сучасного типу, із властивою їй саморефлексією Самості й тих уявлень про свободу, совість і відповідальність, що тією чи іншою мірою зберегли свою життєздатність і донині» [4, с. 666].

Ідею: про наскрізні, засадничі принципи, універсали, правила, центри плідно використовували філософи, логіки і соціологи. Так, Л. Вітгенштайн у «Логіко-філософському трактаті» визначальною вимогою логічного мислення вважав категоричну відмову від сумніву, зумовлену тим, що судження звільнені від сумніву подібні до осей, навколо яких здійснює перебіг мисленнєвий процес. Якщо я. хочу, підкреслював він, щоб двері поверталися, завіси повинні бути міцно закріпленими. Логіка є сутністю філософії, адже продукує істинні судження, котрі використовує остання. Філософія – не вчення, не теорія, а надскладна діяльність, унікальні діяння, метою яких є розуміння єдності людини і світу. Людвіг Вітгенштайн заперечував світогляд, з позицій якого людина протиставляється зовнішньому світу, виключена із нього, а стверджував, що вона задіяна у цей світ, що «Я» є моїм світом і межі моєї мови окреслюють межі мого світу. У соціології М. Вебера процес раціоналізації є осьовим принципом розуміння трансформації традиційного суспільства в індустріальне. Важливими структурними елементами цього принципу є раціональний обрахунок, раціональна технологія, раціональна (протестантська) етика й раціональне ведення життя. Концепти марксизму – рабовласництво, феодалізм, капіталізм і соціалізм – базовані на осьовому принципі діалектики продуктивних сил і виробничих відносин. На думку Д. Белла, ідея осьових принципів визначає не каузальність, яка може бути досягнута лише в теорії з допомогою емпіричних досліджень, а центральність. «У пошуках відповіді на питання про те, – зазначає він, – яким чином суспільство тримається купи, в межах концептуальної схеми

намагаються точно визначити організуючу конструкцію, навколо якої зосереджені інші інституції, або спонукаючий до дії принципи, що є первинною логікою для усього іншого» [3, с. 203]. Концепти «традиційне», «індустріальне» і «постіндустріальне» суспільства засновані на осьовому принципі технологічних укладів і можливостей безпосереднього використання у виробництві теоретичного знання [27]. Так постає позитивізм у науці, котрий в особі Френсіса Бекона ще раніше не лише оголошує знання силою, а й донині вимагає від теорій і теоретичних систем того, щоб вони давали безпосередній і до того ж невідкладний практичний ефект. Проте, по-перше, це неможливо через те, що призначення будь-якої теорії далеке від практичних цілей і завдань: вона, створюючи ідеальності різного ступеня досконалості (закони, закономірності, моделі, схеми, концепти тощо), пояснює світ неочевидного, фрагменти не проявленого, донині незрозумілого; по-друге, між теорією та експериментальною, а тим більше буденною, практикою, існує велике провалля, котре потрібно заповнити іншими, причому не менш складними, видами діяльності та їх відповідними продуктами – філософською (світогляд), методологічною (спосіб чи напрямок поступу), парадигмальною (система ціннісних настановлень), науково-проектною (форма цілеспрямованого майбутньостворення), оргтехнологічною (поетапний спосіб перетворення матеріалу в чітко визначений продукт), методичною (спосіб унормованого вирішення ситуативних завдань), експериментально-діагностичною (фахове оцінювання здобутого), експериментальною (спосіб перевірки наявності ідеального об'єкта), суто досвідною (майстерність виконання практичних завдань повсякдення).

Концептуальні схеми та осьові принципи уможливають дослідження наукової продуктивності методологування, котре є переходом мислєдїяльності від суб'єкт-об'єктних пізнавальних відношень до

системної мислєдїяльностї в контекстї смислових суб'єкт-суб'єкт-них взаємостосункїв. Ігнорування цїєю обставиною веде до «наївного сцїєнтизму», згїдно з яким стверджується, що об'єкт пїзнання їснує незалежно вїд суб'єкта. Метою пїзнавального процесу є досягнення його правильного вїдтворення у свїдомостї суб'єкта, тобто не спотвореного упередженїстю, традицїєю, звичкою, себто тим, що Френсїс Бекон їменував їдолами роду, їдолами печери, їдолами площї, їдолами театру. Вїдтак у соцїальному пїзнаннї маємо справу не з реальнїстю, що їснує самодостатньо, а їз системою знань про цю реальнїсть. Тому знання, задїяне у систему методологування, набуває значення об'єктивної реальностї їдеального змїсту – так формується мисленнєво створюваний, їдеальний об'єкт. Науковї побудови у предметному полї мислєдїяльних суб'єкт-суб'єктних вїдношень не є результатом безпосереднього абстрагування вїд емпїричних фактїв їх узагальнення, а швидше органїзуються як розумїння смислово-значеннєвого поля цих вїдношень.

Елїмінацїя опозицїї суб'єкт-об'єктних вїдношень їз європейського фїлософського свїтогляду здїйснюється фїлософїєю екзистенцїалїзму (М. Гайдеггер, К. Ясперс), постмодернїзму (Жан Бодрїяр, Жиль Дельоз, Жак Деррїда) та представниками їнших течїй фїлософського дискурсу. Так, скажїмо, представник сучасного постмодернїзму, нїмецький фїлософ Карл-Отто Апель обгрунтував «лїнгвїстичний поворот у фїлософїї, орієнтуючи її на дослїдження мови як висхїдної реальностї людського буття». Вїн стверджує, що «фїлософїя сьогоднї зїткнулася з проблемою мови як з основоположною проблемою наукового утворення понять, теорїй ї своїх власних висловлювань, а це значить – ї розумїння їнтерсуб'єктивно значущого виразу пїзнання взагалї» [12, с. 52]. Тому фїлософїя у такїй лїнгвїстичнїй орієнтацїї не є нї моделюванням «буття», «сущого» або «природи», тобто не є онтологїєю, нї рефлексїєю над «свїдомїстю» чи

«розумом», себто не є й гносеологією, а постає як практика, досвід розуміння значень або смислу мовних виразів. «Намагаючись уникнути парадигмальних крайнощів субстанційності онтологізму і постсубстанційності аналітичної філософії, Апель вибудовує «трансцендентально-герменевтичну» концепцію мови, обґрунтовуючи її, з одного боку, на визнання того, що «мова є трансцендентальною величиною», а з другого – умовою можливості порозуміння» [12, с. 53].

У контексті цього настановлення Апель аналізує роль мови не тільки в герменевтичних процедурах «понятійного мислення, предметного пізнання й осмисленого діяння», здійснюваних у рамках суб'єкт-об'єктних відношень, а й у контексті суб'єкт-суб'єктних стосунків. Останні трактуються ним як інтерсуб'єктивна комунікація, котра принципово «не може бути зведена до мовленнєвої передачі інформації, а є одночасно і процесом досягнення злагоди». У такому форматі мова – це не лише механізм об'єктивування інформації та експресивний засіб комунікації, а й медіатор розуміння. «Комунікація, – підкреслює Апель, – базується на передрозумінні, котре функціонує тільки в межах «мовного консенсусу» – узгодженого розуміння смислу в необмеженому комунікативному співтоваристві» [12, с. 53].

Мислєдіяльність у проблемному полі методологування засадниче зреалізовується на рівнях методологічного аналізу і методологічного розуміння. Перехід із першого на другий здійснюється завдяки методологічній рефлексії [26, с. 51]. Зокрема, на рівні методологічного аналізу суб'єкт використовує ефективні мисленнєві процедури, методи, правила і вимоги, з допомогою яких отримує систему знань про об'єкт – реально існуюче об'єктивоване знання. Вектор методологування спрямований на мисленнєвий, ідеальний об'єкт, на те, що, як і в яких формах пізнається. У системі знання відтворюються, віддзеркалюються

структурні елементи ідеального об'єкта. Саме він є визначальним і визначаючим як метод дослідження, так і як форма їх мисленнєво-діяльного застосування методологування. Осмислення складної і динамічної організації соціальних відносин у суспільному бутті формує складну структуру соціального пізнання і знання. Принципи, ідеї, категорії і поняття структури знань в основному співпадають з динамікою соціальної структури повно усупільненого буття. Так, економічні відносини відтворюються у формі економічної свідомості і змісту економічних знань, політичні – у формі політичної свідомості і змісту політичних знань, правові – правової свідомості і змісту правових знань, моральні – моральної свідомості і т.д.

Однак симетричних відношень між формами свідомості, змістом їх знань і реально існуючими соціальними відносинами не існує. Ця невідповідність зумовлена низкою обставин. По-перше, поряд з вищенаведеними, постійно виникає і функціонує багато інших відносин – інформаційних, технологічних, управлінських, психологічних тощо, але відповідним їм форм свідомості і змістовного наповнення знань не існує. На практиці вирішується ця невідповідність віднесенням їх до технологічних практик – інформаційні технології, управлінські технології, психотехнології тощо [11]. По-друге, виникає питання: – чи усім формам свідомості і змісту знань відповідають аналогічні відносини у реальній структурі соціального буття. Скажімо, яким відносинам у реально функціональному бутті відповідають такі форми свідомості і змісту знань, як філософія, наука, мистецтво, різновиди позанаукових практик – так званого езотеричного знання.

Виникає проблема неадекватності форм масової свідомості очевидно існуючим типам соціальних відносин. З одного боку, предметне поле реально існуючих соціальних практик і відносин значно змістовніше,

багатше, унікальніше порівняно з формами їх осмислення. Соціальний світ перестав бути площиною лінійних об'єктивацій соціальних наук, котрі виробили формаційні, цивілізаційні й інформаційні парадигми, а набув глибини і багато-вимірності. В останні роки у соціальній філософії і соціології відбувся «синергетичний поворот», у ракурсі якого «суспільство розглядається як система, по-перше, складна, оскільки містить принципово різні рівні – макро- і мікрорівень. Те, що на мікрорівні постає як неупорядкована сукупність суто хаотичних дій, відносин та взаємодій окремих осіб, на макрорівні викристалізовується у певну впорядкованість, у закономірність» [4, с. 434-435].

З іншого боку, реально існуючим формам суспільної свідомості і змісту соціальних знань відсутні аналоги у сфері повсякденних соціальних відносин. Усвідомленням цієї неадекватності є абрис межі застосування методологічного аналізу і переходу мисленнєвої діяльності на рівень методологічної рефлексії. Цей перехід один з авторів називає «мисленнєвим поворотом» – зміною предметного погляду від об'єкта до діяльності з ним і мислення про нього [26, с. 53]. До схожого висновку дійшов і М. Чешков, який зазначає, що «антиглоба-лістський рух і антиглобалістська свідомість створили онтологічні основи та аксіологічні стимули для виникнення ідеї «епістемологічного повороту»» [27, с. 100]. Коли здійснюється мисленнєво-знаннєвий поворот, то методологування зосереджується на рефлексії. «Рефлексія, – зазначає один з авторів, – вичерпуючи зміст діяльності, на противагу абстрактному мисленню, до межі конкретна і суто суб'єктивна» [14, с. 9]. А це означає, що вона є такий складно-структурований суб'єктивний образ, котрий не лише самоорганізує наш простір і час, а й характеризується вмінням «бачити все багатство змісту в ретроспекції (тобто звертаючись назад: що я зробив?) і трохи у проекції»; тому вичерпує змістовий матеріал конкретної діяльності

в контексті повно ситуативних хвилювань і пристрастей [див. 16, с. 43-44] стосовного того, що ж відбувалося насправді.

Свого часу Едмонд Гуссерль, аналізуючи кризу методології у європейській науці і філософії кінця XIX – початку XX століття, вказував, що її причиною був однобічний раціоналізм, який, заплутавшись в об'єктивізмі й натуралізмі, витіснив із сфери методології все людське, духовне, суб'єктивне. Вирішити цю кризу має «наука про дух», яку він називає «життєвим світом», у межах якого проголошується залежність методу наукового пізнання не від об'єкта, а від смислосозначущої «наукової», або «позанаукової» свідомості. Це – первинна, дофілософська в гносеологічному сенсі, свідомість, яка існує до прийняття суб'єктом методологічного настановлення. Це – сфера усіма визнаного «безпосередньо очевидного», до якого відносяться із давно сформованою довірою і яке визнається істинним без будь-яких наукових обґрунтувань, як безумовно значиме і практично апробоване [18, с. 369]. Серед характерних рис «життєвого світу» найважливішою є наявність у його природі інваріантів, у яких сфокусований конкретно-історичний досвід. На основі цих інваріантів, якими є рефлексивні категорії «простір-час», «причина-наслідок», «матеріальне-духовне», «суб'єктивне-інтерсуб'єктивне», формується і функціонує методологія – переінтерпретація мисленнєвого процесу із рівня об'єктивного натуралізму на рівень духовної суб'єктивності. Аналогічна думка висловлена співавтором: рефлексія «організовує наш простір і час, і, врешті-решт, наше бачення власного життя, створює структуру нашої життєдіяльності» [23, с. 9].

На рівні методологічної рефлексії осмислюється пізнавальна ефективність категорійно-понятійного апарату, принципів і правил, засобів і способів розв'язання проблеми. Вони уможливають перехід

миследіяльного процесу від чуттєво сприймаючого світу явищ до ідеального світу абстракцій, архетипів, універсали, ідеологізацій, котрі є концептуальними засобами розуміння. Оперуючи світоглядними універсалиями й ідеалізаціями, суб'єкт фіксує в кожному об'єкті «десятки смислів, сотні смислових відтінків, мільйон особистих значень» [14, с. 41]. Як категорії культури ці універсали – це своєрідний розуміннево-мисленневий інструмент для людини кожної конкретної епохи, що у своїх історичних: варіаціях задає систему координат у її сприйнятті реальності, розумінні світу і свого місця в ньому, нарешті в досягненні розвиткової цілісності свідомості і самосвідомості [див. 10; 13; 19].

На рівні методологічного розуміння усвідомлюється той «безпосередньо очевидний факт», що в структурних зв'язках соціуму існують духовні відносини – процеси взаємопорозуміння, взаємовизнання, взаємоповаги індивідами, соціальними групами, етносами, націями тих ідей, норм і цінностей, концепцій, теорій і вірувань, які їх об'єднують. Вони є водночас і предметами пізнання й одним із рівнів свідомості, яка зорієнтована на розуміння смислу життєвих процесів. Визнання реальності духовних відносин як важливого компонента соціальної структури суспільства – це водночас і визнання наявності знань про ці відносини у структурі соціального знання і пізнання. Духовні відносини у часопросторі соціуму і лоні свідомості поєднуються думкою-мовою. За М. Гайдеггером, людина – жива істота, котрій серед інших її здатностей притаманна мова. Мова є домівка буття, мешкаючи в якій, людина екзистує, оскільки, зберігаючи істину буття, належить їй.

У процесі розуміння важливим є не тільки те, що пізнається, а й те, хто здійснює пізнавальний процес. Суб'єкт як носій знань, ідей, поглядів і переконань своєю пізнавальною здатністю і творчою діяльністю опосередковує відносини з ідеалізованим об'єктом, вносить смисл у його

буття й у своє життя. На рівні методологічного розуміння важливою є позиція суб'єкта, тоді як сама соціальна реальність імпліцитно розуміється як результат об'єктивацій його свідомості. Якщо на рівні методологічного аналізу дослідницький процес спрямований на мисленнево створювальний, ідеалізований об'єкт, на вироблення об'єктивованого знання, то на рівні методологічного розуміння акцент зміщується із процесу отримання знання на його використання – знання виконують функцію засобів пізнання, теорія перетворюється у метод, методологія стає важливою логіко-змістовою процедурою осягнення смислу – методологуванням.

Як універсальна процедура осягнення смислу, що постає у формі продуктивних концепцій, наративів, парадигм та наукових програм, методологування може ефективно використовуватися у професійній діяльності соціальних філософів, соціологів, психологів, культурологів та інших спеціалістів. Людина завжди перебуває у лоні найскладнішої ситуації, від якої хвилями розходяться наслідки її дій. Тому ми говоримо, що наслідки наших дій чекають нас попереду на нашому [життєвому] шляху» [16, с. 142]. Отож, зрозуміти чи віднайти свій смисл – одна з найскладніших внутрішніх діяльностей, котру по-різному й вельми самобутньо здійснює кожна усупільнена особа упродовж життя. І щоб не блукати у пільмі в цій вічній дорозі до себе справжнього, істинного, величного, треба оволодіти, бодай любительськи чи аматорськи, методологуванням як засобом оволодіння динамічним смисловим потоком повсякдення. Тоді в кожного з нас з'явиться шанс статися не лише особистістю, а й індивідуальністю із повноцінним спектром смисложиттєвих фарб і відтінків.

Висновки до розділу 3

1. Проблемно-ситуативний метод соціальної роботи забезпечує синтез різнопредметних знань, що організуються довкола тієї чи іншої проблеми, котру розв'язує соціальний працівник, працюючи із клієнтом, і переведення цього знання на мову практичних дій, тобто перетворення його в напрямку продукування ним власних планів, проектів, програм і прийняття конкретних рішень.

2. Методологію слушно розуміти як науку в широкому розумінні слова, що узагальнює і систематизує знання про форми, методи, засоби та інструменти наукового пізнання, тобто як філософську теорію методів, а також як принципи, підходи і способи застосування теорії до вирішення практичних завдань чи проблем, себто як самостійну прикладну дисципліну в організації миследіяльності, що цілеспрямовано відрефлексована від формальної логіки, гносеології та епістемології.

3. Методологування є синтетичним способом рефлексивної миследіяльності, поєднуючи в одну систему різні способи мислення – філософське абстрагування, історичні й соціологічні пошукування, науково-дослідницьку діяльність, базовану на моделюванні об'єктів і продукуванні мисленнєвих сутностей, форм, образів. Таке компетентне методологування у професійній діяльності соціального працівника може здійснюватися на одному чи кількох одночасно рівнях, а саме методологічних аналізу, рефлексії, розуміння, мислення, роботи, діяльності, що в підсумку й зумовлює його особистісну та соціальну ефективність.

ВИСНОВКИ

1. Категорії як наукові та світоглядні універсалії – це системотвірні згустки смислів у миследіяльності фахівця гуманітарної сфери, котрі організують його професійне знання і спричиняють різноаспектну компетентність. Теоретико-методологічне обґрунтування терміна «генез» сутнісно полягає у рефлексії тенденції до все більш широкого його вжитку, який спочатку розповсюджується на природні об'єкти, далі на людину й пізніше на соціальні метасистеми. Іншими словами, якщо спочатку досліджуються умови і закономірності, етапи і стадії, чинники і механізми ембріонального розвитку вищих організмів (біогенез) та власне індивідуального розвитку високоорганізованих істот (онтогенез), то згодом детальному вивченню підлягають різноманітні зміни у процесі розвитку різних видів органічного світу (філогенез) і походження та розвиток людини на Землі, котрі розглядаються в біологічному, психологічному і соціокультурному планах теоретичного аналізу (антропогенез).

2. Водночас теоретики науки стверджують, що є підстави запропонувати нові інваріанти вживання категорійного поняття «генез», що стосуються вивчення формалізованих, ідеалізованих і власне ідеальних об'єктів. Інтегрально-вершинним досягненням у вищеподаній кватерності (за схемою «3+1») і є категоріогенез, результатом якого є сучасна категоріальна модель світу, що виникла не відразу, а має певні культурно-історичні й суто ковітальні віхи становлення.

3. Професійно працювати в категоріях та інтерпретувати найскладніші явища категорійно відповідно до структури вищезгаданої мислесхеми це означає зробити власне мислення потужним засобом аналізу і розв'язання суспільних проблем і життєвих задач. Для цього потрібна культура мислення, котра передбачає рефлексію, понятійне

оперування, колективні форми роботи, орієнтацію на життєві потреби-мотиви, задіяння способів і засобів здолання мисленнєвих утруднень та суперечностей на шляху до істини, правди, справедливості.

4. Хоча поняття «суспільне» часто вживається як синонім терміна «соціальне», проте наповнене своїм змістом. Суспільне – це форма організації соціальності, певна ніша чи лакуна, у якій реалізується соціальне. Іншими словами, соціальне без суспільного цілком можливе, тоді як суспільного без соціального – не існує. Соціальні відносини охоплюють протікання всіх процесів, які відбуваються у суспільному житті, – економічних, політичних, національних, професійних, соціальних, стратифікаційних, демографічних, гендерних.

5. Соціологія вивчає, аналізує і використовує не лише закони та закономірності, а й випадкові події, що постають як самостійний чинник соціальної еволюції самоспричинених і самоорганізованих явищ і процесів буденної ковітальної дійсності.

6. Існує багато інших визначень суспільства, але, аналізуючи та поєднуючи наукові підходи, можна сформулювати таке: суспільство – це складносистемне об'єднання людей, які мають єдину територію, історію та культуру, сукупність стійких взаємозв'язків та взаємодій, що наявні між людьми у процесі їхньої практично-господарської діяльності й повсякденного соціального життя.

7. Важливим елементом соціальної структури суспільства є соціальні інститути як історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організують людей у систему ролей і статусів, які утворюють соціальну систему. Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури уможливлються та регулюються якраз соціальними

інститутами. Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожна з яких, як і кожен соціальний інститут, виконує свої функції.

8. Наука, як не парадоксально, не дає нам законів життя реального об'єкта. Загалом вона до реальних об'єктів не має відношення. Наука розпочинається з певної ідеалізації. Провести ідеалізацію – це означає зуміти із реальності щось витягнути і перекинути в дійсність мислення. І це на тлі того, що не існує роботи-діяльності без осмислення та мислення, так само як і останні завжди об'єктивуються у поведінці, діяльності, вчинках людини.

9. Запропонована проф. Фурманом А.В. модель професійного методологування дає змогу не лише чітко розвести методологію-як-учення і методологування-як-практику, а й є своєрідним спільним знаменником або зв'язуючою ланкою вказаних сфер докладання людських зусиль. Більше того, самою природою соціальної дійсності спричинена потенційна єдність суб'єкта і об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного, суб'єкт-об'єктних відношень у суспільному житті. Ця самобутня єдність постає як важливий концентр, який визначає логіку розгортання будь-якого спрямованого пізнання, вершинний рівень здійснення якого послуговується категоріями як важливими інструментами повноцінної соціальної мислєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности: Избранные психологические труды / Ксения Александровна Абульханова. – М.: МПСИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 1999. – 421 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни: [монография] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.
3. Абушенко В.Л., Отрешко Н.Б. К определению понятия социальности в современной социологии. // Вісник Одеського національного університету. – Том 14. Випуск 2. Соціологія і політичні науки. – 2009. – С. 12–17.
4. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. – М.: Наука, 1971 – 325 с.
5. Бабайцев А.Ю. СМД-методология // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 923–940.
6. Балл Г.О. Интегрально-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 25–53.
7. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. Віталій Лях. – К.: Либідь, 1966. – 384 с.
8. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
9. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.-Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.

11. Волков Ю.Е. Базисные понятия и логика социологической парадигмы // Социологические исследования. – 1997. – №1. – С. 22–33.
12. Гессен С.И. Основы педагогики. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 248 с.
13. Гірняк А. Десяте щорічне зібрання наукової школи професора Анатолія Фурмана // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 205–215.
14. Грязнова Ю.Б. Введение в педагогическую мыследеятельность. – Тольятти: Междунар. акад. бизнеса и банк, дела, 1997. – 30 с.
15. Гуменюк О.Є. Психологія впливу. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
16. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
17. Дробноход М.І. Сучасні тенденції еволюційного розвитку людства та Україна // Освіта і управління. – 2009. – Т.12, №3-4. – С. 7–23.
18. Зиновьев А.А. Логическое и физическое следование // Проблемы логики научного познания. – М.: Наука, 1964. – 408 с.
19. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
20. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
21. Копнин П., Спиркин А. Методология // Фило-софская энциклопедия. – Т.3. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 584 с.
22. Крайг Г., Бокун Д. Когнитивная психология. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
23. Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

- 24.Крымский С. Философско-гносеологический анализ понимания / Понимание как логико-гносеологическая проблема: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1982. – 272 с.
- 25.Кубаєвський М. Роль універсалій у процесі методологування // Психологія і суспільство. – 2010. – 3. – С. 115–123.
- 26.Матвиенко В.А. Социальные технологии. – К.: Українські пропілеї, 2000. – 434 с.
- 27.Менегетти А. Система и личность // Пер. с итал. – Изд. 2-е. – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2003. – 328 с.
- 28.Можейко М.А. Апель (ApeI) Карл-Отто // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. – С. 52–53.
- 29.Можейко М.А. Универсалии // Новейший фило-софский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. – С. 1072–1073.
- 30.М'ясоїд П. Наука і практика в роботі психолога // Психологія і суспільство. – 2004. – №3. – С. 5–74.
- 31.Никитин В.А. Идея образования или содержание образовательной политики. – К.: Оптима, 2004. – 205 с.
- 32.Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000. – 880 с.
- 33.Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология: Уч. пос. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 496 с.
- 34.Попов Б. В. Альтернативна модель етносу та людини (Кілька зауваг щодо вітацентричної парадигми) // Філософська думка. – 2001. – №3. – С. 37–53.
- 35.Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого. – М.: Дело, 2003. – 160 с.

36. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П.Щедровицкого. – М.: Дело, 2004. – 208 с.
37. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Центр, 1999. – 160 с.
38. Рубинштейн М.М. Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой. – М.: Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1913. – 594 с.
39. Рубинштейн М.М. Проблема учителя. – М.-Л.: Моск. акц. изд. общ-во, 1927. – 176 с.
40. Румянцева Т. Жизненщдй мир (Lebensnelt) // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. – С. 369–370.
41. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о пропілом: теория и история. В 2-хі'. Т. 1: Конструирование прошлого. Т. 2: Образы прошлого. – СПб.: Наука, 2003-2006. – 632 с.
42. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л.: ЛГУ, 1990. – 360 с.
43. Степин В.С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – №8. – С. 61–71.
44. Семашко Л. М. “Гетрасоциология: ответы на ВЫЗОВЫ. Переход плюрализма от теории к технологии, от расизма к сопротивлению, от постмодернизма к постплюрализму – СПб: Издательство СПбГТУ, 2002. – 208 с.
45. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Отв. ред. академик РАН Г. В. Осигюв, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М: Норма, 2003. – 912 с.

46. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Вибрані твори: В 5 т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – 640 с.
47. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
48. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. – К.: Вища школа, 1979. – 199 с.
49. Ушинський К.Д. Избранные труды: В 11 т. – Т. 8. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 776 с.
50. Философский энциклопедический словарь. – М: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
51. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
52. Фурман А.В. Вітакультурне обґрунтування практичної психології // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 14–27.
53. Фурман А.В. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлетень. – Вип. 4. – 2004. – С. 4–7.
54. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наук. вид. - Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
55. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.
56. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2001. – №3. – С. 105 – 144; 2002. – №3–4. – С. 20–58.
57. Фурман А.В. Архітектоніка педагогічної мислєдїяльності // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 6. – С. 4–9.

58. Фурман А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: Курс лекцій. – Тернопіль: ТНЕУ, 2006. – 86 с.
59. Фурман А.В. Методологічна план-карта освітології як синтетичної наукової дисципліни // Вітакультурний млин. – 2006. – Модуль 4. – С. 4–18.
60. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: Монографія. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
- 61.60. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдіяльності -схема професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 40–69.
62. Фурман А.В. Освітологія як синтетична наукова дисципліна: проблема завдань, об'єкта, предмета, методу // Вітакультурний млин. – 2006. – Модуль 3. – С. 4–9.
63. Фурман А.В. Сутність педагогічної мислєдіяльності // Гуманітарні науки. – 2008. – №1. – С. 4–9.
64. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105–144; 2002. – № 3–4. – С. 20–58.
65. Фурман А.В. Типологічний підхід у системі професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. — С. 78–92.
66. Фурман А. Біциклічна модель організації процесів розуміння // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2008. – Модуль 8. – С. 4–12.
67. Фурман А. Модульно-розвивальна організація мислєдіяльності – схема професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2005. – 4. – С. 40–69.

- 68.Фурман А. Принцип «чотирьох К» у контексті професійного методологування // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2007. – Модуль 5. – С. 4–14.
- 69.Фурман А. Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльності // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.
- 70.Фурман А. Структура і зміст професійного методологування // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2005. – Модуль 2. – С. 4–11.
- 71.Чешков М. Современный мир как целое (идея упиستمологического поворота) // Мировая экономика и международные отношения . – 2008. – II. – С. 99–106.
- 72.Школи в науке / Под ред. СР. Микулинского, М.Г. Яро-шевского, Г. Кр.бера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 523 с.
- 73.Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М. Шк. культ, политики, 1995. – 760 с.
- 74.Щедровицький Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації і метод розвитку колективної миследіяльності // Психологія і суспільство. – 2006. – 3. – С. 58–69.
- 75.Щедровицький Г. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, знання і зміст // Психологія і суспільство. – 2005. – 4. – С.
- 76.Щедровицький Г.П. Методологічна організація сфери психології // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 6–24.
- 77.Щедровицький Г.П. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 29–39.
- 78.Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школи в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–97.

79. Reeve J. Understanding motivation and emotion / J. Reeve. – Orlando, FL : Harcourt Brace College Publ. , 1992. – 342 p.
80. Rule B. G. Goals and strategies of persuasion : A cognitive schema for understanding social events / B. G. Rule, G. L. Bisanz ; in M. P. Zanna, J. M. Olson and C. P. Herman (eds.) // Social influence : The Ontario symposium. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1987. – Vol. 5. – P. 185–206.